

Inkomensfluctuaties in de land- en tuinbouw

*Probleemschets, mogelijkheden en instrumenten voor
het ondervangen van inkomensfluctuaties*

Dineke van Zwieten
Theo Janssen
Peter Voskuil

landbouw, natuurbeheer
en visserij

© 2002 Expertisecentrum LNV, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Rapport EC-LNV nr. 2002/089
Ede/Wageningen

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij het Expertisecentrum LNV onder vermelding van code 2002/089 en het aantal exemplaren.

Oplage 150 exemplaren

Samenstelling Dineke van Zwieten en Theo Janssen

Druk Ministerie van LNV, directie IFA/Bedrijfsuitgeverij

Productie Expertisecentrum LNV
Bedrijfsvoering/Vormgeving en Presentatie
Bezoekadres : Galvanistraat 7
Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede
Telefoon : 0318 671400
Fax : 0318 624737
E-mail : Balie@eclnv.agro.nl

Voorwoord

De inkomensvorming in de primaire agrarische sectoren wordt door tal van factoren bepaald. Een factor als de kwaliteit van het ondernemerschap speelt daarin een steeds belangrijkere rol. Kwalitatief goed ondernemerschap zal soelaas moeten bieden in een steeds complexere samenleving. De visienota Voedsel en Groen van LNV schetst de richtingen waarin het agrofoodcomplex perspectief kan zoeken. De internationale context is daarbij een zeer wezenlijke. In de visienota is aangegeven dat als gevolg van een toenemende liberalisering de opbrengsten en de inkomens in de primaire sectoren sterker kunnen gaan fluctueren.

De visienota geeft tevens aan dat het kabinet (i.c. LNV) de eventuele noodzaak zal nagaan van het stabiliseren van deze fluctuaties.

De directie Landbouw en de directie Internationale Zaken hebben de taak gekregen om het onderwerp beleidsmatig te ontwikkelen zodanig dat beleidskeuzes met hun consequenties in beeld gefundeerd gedaan kunnen worden. Aan het EC-LNV is door directie landbouw gevraagd om een verkenning te maken waarin ingegaan wordt op het beeld van inkomensfluctuaties in diverse sectoren in de loop der tijd, en op de implicaties daarvan. Tevens gaat de verkenning in op de rol van de overheid bij inkomensfluctuaties. Dit rapport doet verslag van die verkenning. Er is veelvuldig gebruik gemaakt van aanwezige literatuur en er zijn interviews afgenomen met diverse ondernemers in de primaire sectoren en deskundigen.

Medewerkers van het LEI wil ik bij deze nogmaals hartelijk danken voor het uitvoeren van de interviews en voor het aanleveren van actueel cijfermateriaal.

De projectgroep van het EC-LNV bestond uit de volgende leden: Douwe Holwerda, Frank Ingelaat, Theo Janssen, Kees Kloet, Peter Voskuil, Nynke de Vries en Dineke van Zwieten.

Ik ga er van uit dat dit rapport bijdraagt aan verdere beleidsvorming.

Drs. R.P. van Brouwershaven
Directeur Expertisecentrum LNV

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
1.1	Aanleiding	7
1.2	Doelstellingen	7
1.3	Onderzoeksvragen	8
1.4	Afbakening	8
1.5	Aanpak en verantwoording	9
1.6	Leeswijzer voor het verslag	9
2	Probleemschets	11
2.1	Inkomensbegrippen	11
2.2	Algemene beschouwing over inkomens(verschillen)	11
2.2.1	Melkveehouderij	15
2.2.2	Akkerbouw	16
2.2.3	Varkenshouderij	16
2.2.4	Glastuinbouw	17
2.3	Inkomensfluctuaties: Oorzaken van verschillen nader belicht	17
2.4	Ontwikkeling van agrarisch inkomen en inkomen in het midden- en kleinbedrijf	20
2.5	Interpretaties: inkomensfluctuaties een probleem?	21
2.6	Conclusies	22
3	Hoe inkomensfluctuaties ondervangen?	23
3.1	Al bestaande en bekende oplossingen	23
3.2	Uitbreiding oplossingen	24
3.3	Interpretaties: geschikte wijzen van ondervangen inkomensfluctuaties	27
3.4	Conclusies	27

4	Ervaringen met instrumenten in andere landen	29
4.1	Rol overheid	29
4.2	Beschikbare instrumenten	30
4.3	Mogelijkheden in WTO-verband	31
4.4	Conclusies	32
5	Samenvatting en aanbevelingen	33
	Bijlage 1 Literatuurlijst	37
	Bijlage 2 Interviewvragen primaire sector	39
	Bijlage 3 Projectstructuur	41
	Bijlage 4 Geïnterviewden	43

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De inkomens van boeren en tuinders fluctueren. Jaren van hoge inkomens wisselen jaren van lage inkomens af. Daarvoor bestaan vele oorzaken. De belangrijkste daarvan zijn schommelingen van de marktprijzen, de opbrengst (in kilogrammen) en de kwaliteit van de producten. Ook spelen weersomstandigheden en ziekten van gewassen en dieren een belangrijke rol. Tenslotte zijn zaken als verschillen in bedrijfsstructuur, financiering, ondernemerschap en vakmanschap van invloed. Op min of meer vergelijkbare bedrijven slaagt de ene ondernemer erin om een flinke winst te boeken, terwijl een andere ondernemer met verlies draait. Soms wordt de continuïteit van het bedrijf bedreigd. Dit speelt met name in lange perioden met lage inkomens, wanneer er onvoldoende reserveringen zijn en er sprake is van ontsparingen.

In sommige sectoren (zuivel, rundveehouderij en akkerbouw) kunnen de fluctuaties in inkomens de komende jaren worden versterkt door veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (verdere liberalisering). In die sectoren kunnen de marktprijzen meer gaan fluctueren. Tenslotte is door de aanscherping van milieu- en diergezondheidseisen, de kans op het verloren gaan of onverkoopbaar worden van het product toegenomen.

In de nota ' Voedsel en Groen' heeft het Kabinet aangekondigd dat "in overleg met het bedrijfsleven de eventuele noodzaak wordt nagegaan van vervangende mechanismen (bijvoorbeeld inkomensstabilisatiefondsen en risicoverzekeringen) die agrariërs minder kwetsbaar maken voor marktfluctuaties" (p.58). In april 2001 heeft de Minister tijdens een AO toegezegd dat er een verkenning verschijnt van mogelijkheden om inkomensfluctuaties in de primaire sector op te vangen. (Verslag AO, TK, 24 071)

De Directie Landbouw heeft het Expertisecentrum LNV verzocht een bijdrage te leveren aan deze verkenning.

1.2 Doelstellingen

Het project geeft:

- a. Inzicht in de problematiek van inkomensfluctuaties en de mogelijkheden om inkomensfluctuaties te ondervangen (probleemschets en oplossingen);
- b. Zicht op (nieuwe) perspectievolle instrumenten voor het ondervangen van inkomensfluctuaties.
- c. Inzicht in de rol van de overheid bij het ondervangen van inkomensfluctuaties (gegeven Europees en internationaal landbouwbeleid);

Het project resulteert in concrete aanbevelingen aan de Directie Landbouw.

1.3 Onderzoeksvragen

Om bovenstaande doelstellingen te realiseren is antwoord nodig op de volgende vragen:

1. Welke beeld is er van inkomensfluctuaties te geven per sector (verleden, heden, toekomst)?
2. Worden deze inkomensfluctuaties als een probleem ervaren in de verschillende sectoren?
3. Hoe verhoudt de problematiek van inkomensfluctuaties in de primaire agrarische sector zich tot de problematiek binnen het Midden- en Klein Bedrijf?
4. Hoe kunnen inkomensfluctuaties ondervangen worden?
Hierbij wordt een inventarisatie gemaakt van al bestaande en bekende oplossingen, daarnaast zullen nieuwe oplossingen geïnventariseerd worden.
5. Welke (nieuwe) perspectiefvolle instrumenten zijn te onderscheiden?
6. Welke rol speelt de overheid bij het ondervangen van inkomensfluctuaties?
7. Wat is de visie van betrokken actoren op de problematiek en welke oplossingen en verantwoordelijkheden benoemen zij?

1.4 Afbakening

Inkomens van ondernemers fluctueren. Hiervoor zijn verschillende oorzaken en factoren te benoemen. Deels zijn deze te beïnvloeden door de ondernemer, deels niet.

Zo loopt een ondernemer risico's die samenhangen met de productieomstandigheden en met zijn bedrijfsopzet. Deze als interne en door de ondernemer te beïnvloeden risico's zijn o.a.:

- productie- en opbrengstrisico's ten gevolge van wisselende weersomstandigheden, ziekten van gewassen en dieren;
- toeleveranciersafhankelijkheid en beschikbaarheid;
- afnemersafhankelijkheid;
- prijsrisico's;
- aansprakelijkheidsrisico's;
- verlies van productiemiddelen door diefstal, brand, vernieling;
- technische risico's door uitvallen technische installaties, storingen;
- persoonlijke risico's zoals ziekte en arbeidsongeschiktheid.

Bovengenoemde risico's kunnen in hoge mate de technische bedrijfsresultaten beïnvloeden. Daarnaast loopt een ondernemer risico's die hij deels wel kan beïnvloeden en deels niet omdat de oorzaken extern, buiten zijn directe invloedssfeer liggen. Gedacht kan worden aan:

- sanitaire risico's;
- ICT-afhankelijkheid;
- logistieke risico's (blokkades/stakingen - als het eigen personeel in staking gaat dan is dit beïnvloedbaar staking van transportondernemingen niet, files, vorst).

Tenslotte wordt een ondernemer geconfronteerd met gebeurtenissen die buiten zijn directe invloedssfeer liggen maar die wel risicovol zijn en effecten kunnen hebben op het te realiseren inkomen. Denk aan:

- calamiteiten zoals wateroverlast;
- institutionele risico's zoals contractbreuk, veranderingen in overheidsbeleid (heffingen, restricties zoals in kader van EHS - aanwijzen van verzuringgevoelige zones en gebieden, afschaffen quota, vergunningen, license to sell);
- politieke instabiliteit;
- veranderende concurrentiepositie en -verhoudingen onder invloed van gewijzigd landbouwbeleid;
- financiële risico's zoals rentestijgingen, wisselkoersverschillen.

In deze verkenning wordt ingegaan op inkomensfluctuaties voortvloeiend uit de eerste twee omschreven categorieën, risico's die direct beïnvloedbaar zijn door de ondernemer en conjunctureel van aard.

De gebeurtenissen uit de derde categorie kunnen zowel leiden tot tijdelijke fluctuaties als tot structurele veranderingen in inkomen (daling of stijging). Deze structurele veranderingen in het inkomen zullen buiten beschouwing gelaten worden. De tijdelijke fluctuaties worden wel meegenomen.

De inkomensfluctuaties zullen globaal voor alle sectoren in kaart gebracht worden. Specifiek zal ingegaan worden op de ontwikkelingen binnen de melkveehouderij, de akkerbouw, de intensieve veehouderij en de glasgroenten, daarbij rekening houdend met het aspect van productie onder marktordening of voor de vrije markt.

1.5 Aanpak en verantwoording

Ter beantwoording van de onderzoeksvragen is gebruik gemaakt van beschikbare literatuur op het vlak van inkomensontwikkeling, risicomanagement, economische instrumenten en het relevante EU- en WTO-beleid. Op verzoek van het EC-LNV heeft het LEI een analyse gemaakt van inkomensverschillen in de land- en tuinbouw ter actualisering van de beschikbare gegevens.

Daarnaast zijn interviews afgenomen met respectievelijk:

- ondernemers in de primaire sector (uit de melkveehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw en glastuinbouw);
- sectordeskundigen van het EC-LNV (idem bovengenoemde sectoren);
- verschillende actoren uit het maatschappelijk veld (ketenpartijen, belangenorganisaties, bank- en verzekeringswezen, wetenschap en ministeries van Economische Zaken en van Financiën)

De interviews met ondernemers zijn afgenomen door medewerkers van het LEI. De overige interviews zijn afgenomen door de leden van de projectgroep. Deze interviews hebben deels telefonisch plaatsgevonden.

In de bijlagen zijn de vragenlijsten en overzichten van geïnterviewden opgenomen. Conceptstukken zijn besproken in het netwerkoverleg van Directie Landbouw, een overleg van beleidsmedewerkers, deskundigen en maatschappelijke actoren.

1.6 Leeswijzer voor het verslag

Gegeven de gekozen aanpak is elk hoofdstuk opgebouwd volgens het stramien van feiten, interpretaties en bevindingen.

Hoofdstuk 1 geeft de aanleiding, doelen, vragen en aanpak weer. Hoofdstuk 2 schetst de problematiek rondom inkomensfluctuaties. Hoofdstuk 3 gaat in op de mogelijkheden om schommelingen in inkomens te ondervangen. Hoofdstuk 4 belicht de ervaringen met instrumenten om inkomensfluctuaties op te vangen in andere landen en kijkt daarbij specifiek naar de rol van de overheid daarbij. Hoofdstuk 5 sluit af met de belangrijkste bevindingen, conclusies en aanbevelingen.

Een literatuurlijst en interviewlijsten completeren het rapport.

2 Probleemschets

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de problematiek van inkomensfluctuaties. Daartoe wordt eerst ingegaan op de gehanteerde inkomensbegrippen. Vervolgens wordt een beeld geschetst van de inkomensontwikkeling in het algemeen en de ontwikkeling in een aantal sectoren in het bijzonder.

2.1 Inkomensbegrippen

Om de inkomensschommelingen van sectoren te beschrijven worden twee verschillende inkomensbegrippen gehanteerd: het totaal gezinsinkomen per gezin en het gezinsinkomen uit het bedrijf per ondernemer.

Het totaal gezinsinkomen is de som van inkomen uit bedrijf en inkomen buiten bedrijf.

Het inkomen uit bedrijf is de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Het wordt berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus de niet-uitbetaalde vergoeding voor in het bedrijf geïnvesteerd vermogen plus de incidentele bedrijfsopbrengsten.

Het wordt uitgedrukt in een kengetal per gezin of per ondernemer. Met het kengetal inkomen uit bedrijf per ondernemer kunnen bedrijfstakken onderling goed worden vergeleken en is enigszins een vergelijking mogelijk met het inkomen in andere sectoren van de maatschappij.

Naast inkomen uit het bedrijf, kent het gezin vaak inkomen van buiten het bedrijf. Dit betreft bijvoorbeeld inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf, opbrengsten van bezittingen buiten het bedrijf (rente, dividenden, netto-opbrengst van bijvoorbeeld een minicamping), uitkeringen van sociale verzekeringen en overige inkomsten (kostgeld, speculatiewinsten termijnmarkt).

Het totale gezinsinkomen geeft aan hoeveel er in dat jaar beschikbaar is voor privé-uitgaven, belasting en besparingen (Everdingen et al., 1999)

2.2 Algemene beschouwing over inkomens(verschillen)

In sectoren met sterke inkomensfluctuaties moet de ondernemer de financiële situatie van het bedrijf daarop afstemmen. Het eigen vermogen in het bedrijf vormt daarbij de belangrijkste buffer. Daarnaast worden in de praktijk investeringen, aflossingen en in mindere mate gezinsbestedingen aangepast aan de beschikbare middelen.

In jaren dat het goed gaat, wordt extra gespaard. In slechte jaren wordt soms ingeteerd op de reserves. De banken accepteren dan doorgaans in beperkte mate uitstel van aflossingen, omdat de aflossingstermijnen van hypotheekleningen doorgaans korter zijn dan de afschrijvingstermijnen van de gefinancierde bedrijfsmiddelen. Bedrijven die met relatief veel vreemd vermogen gefinancierd zijn, kunnen meer problemen hebben met fluctuaties. Dit geldt voor ondernemers die:

- recent het bedrijf hebben overgenomen (en daarvoor flink hebben moeten lenen);
- recent zwaar hebben geïnvesteerd (en daarvoor flink geleend hebben);

- langdurig een laag inkomen hebben (en daarom niet kunnen sparen, of zelfs jaarlijks moeten interen op het eigen vermogen).

Ook bedrijven die veel vreemd personeel in dienst hebben en daardoor hoge arbeidskosten hebben, ondervinden meer moeilijkheden dan bedrijven die vooral met eigen arbeid rondkomen.

Het inkomen van buiten het bedrijf is in de loop der jaren sterk toegenomen. In de jaren negentig was het aandeel van de neveninkomsten in het totaal gezinsinkomen 25% (van Everdingen et al., 1999). In 1999 werd per bedrijf gemiddeld 30.000 gulden inkomen buiten het bedrijf verkregen, tegen 24.000 gulden in de eerste helft van de jaren negentig. Vooral de inkomsten uit arbeid zijn trendmatig toegenomen. Op ongeveer de helft van alle bedrijven werden in 1999 inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf verworven. Bij een kwart van de bedrijven gaat het om een bedrag van maximaal 10.000 gulden, op een vijfde van de bedrijven haalt men meer dan 50.000 gulden aan inkomen van buiten het bedrijf. De spreiding in inkomsten van buiten het bedrijf verschilt naar grootteklasse waar het bedrijf invalt en naar sector (Silvis en van Bruchem, 2001).

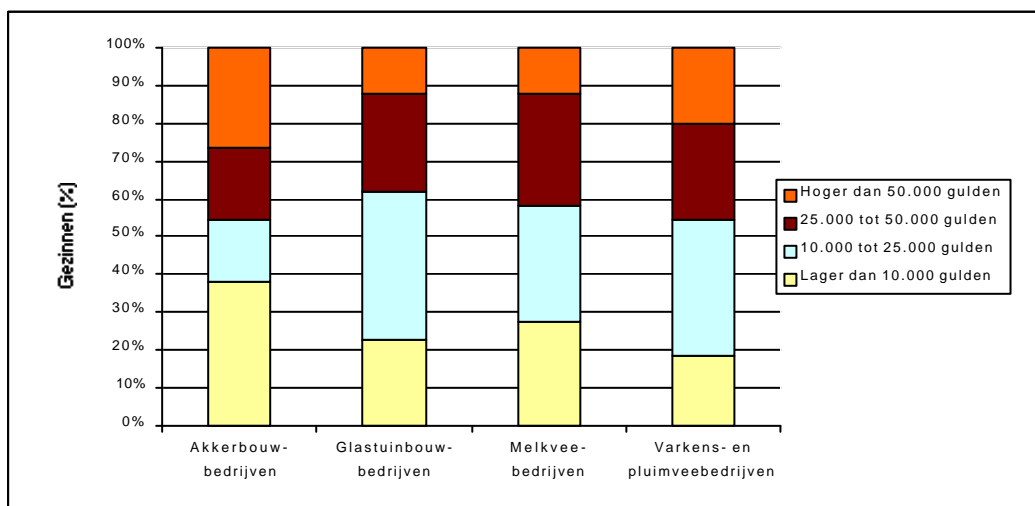
Uit tabel 2.1 blijkt dat het inkomen buiten bedrijf vooral bij de kleine bedrijven groot is. De kleine bedrijven zijn dan ook vaak opgezet als deeltijdbedrijven. Bij bedrijven met meer dan 40 nge maakt de grootte niet meer uit. Deze hebben allemaal hetzelfde inkomen buiten bedrijf. In de tabel is gekeken naar alle bedrijven en het inkomen is het inkomen per bedrijf en niet per ondernemer.

Vooraf bij akkerbouwbedrijven worden door relatief veel bedrijven (ongeveer 25%) hoge bedragen buiten het bedrijf verdiend. Bij melkvee- en glastuinbouwbedrijven ligt dit percentage op 12% (Silvis en van Bruchem, 2001).

Tabel 2.1 Verdeling inkomen per grootteklasse

Bedrijfsgrootte	16 – 40 nge		40 – 70 nge		70 – 110 nge		110 – 800 nge	
	Uit bedrijf	Buiten bedrijf	Uit bedrijf	Buiten bedrijf	Uit bedrijf	Buiten bedrijf	Uit bedrijf	Buiten bedrijf
1996/97	15.200	39.800	52.100	24.600	66.500	23.300	143.000	27.800
1997/98	24.600	41.600	49.100	28.200	93.500	23.400	190.500	27.600
1998/99	27.600	43.600	23.800	28.100	57.300	24.600	92.700	24.900
1999/00	17.700	49.800	38.700	28.000	52.600	24.400	84.200	24.600

Bron: Bedrijven Informatienet LEI

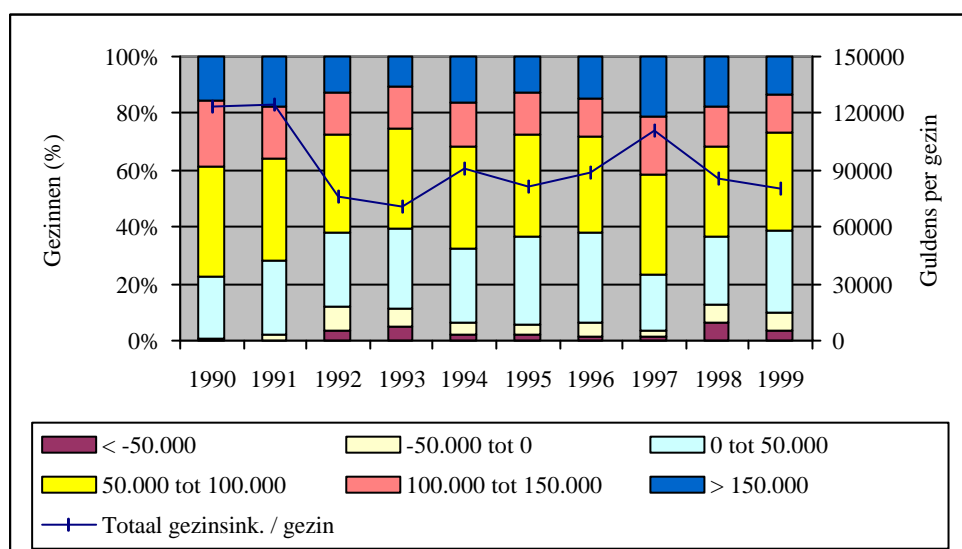

Figuur 2.1 Verdeling van bedrijven naar inkomen van buiten het bedrijf 1999/2000
Bron: Bedrijven- Informatienet LEI

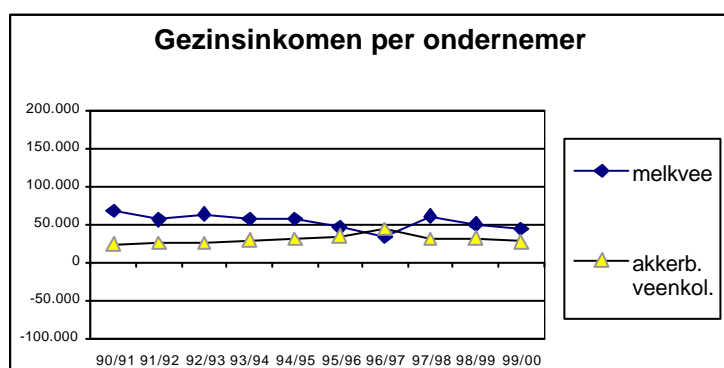
Het gemiddelde inkomen van land- en tuinbouwbedrijven loopt van jaar tot jaar sterk uiteen. In het laatste jaar waarvan definitieve resultaten van het Bedrijven- Informatienet beschikbaar zijn - voor landbouwbedrijven boekjaar 1999/00 en voor tuinbouwbedrijven kalenderjaar 1999- bedroeg het gemiddelde totaal gezinsinkomen

80.000 gulden per gezin; zie figuur 2.1. Vergeleken met het voorgaande jaar was dat een lichte verslechtering. Het bleef ook ruim onder het gemiddelde van de negentiger jaren, wat 93.000 gulden bedroeg. Dit gemiddelde staat sterk onder invloed van gunstige resultaten in 1990, 1991 en 1997. In de andere jaren lag het gemiddelde inkomen over alle gezinnen in de agrarische sector steeds onder de 90.000 gulden per gezin.

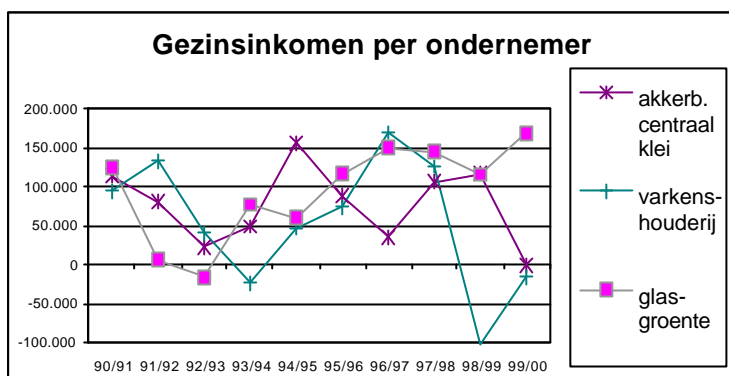
Achter de gemiddelden per jaar gaat een grote spreiding schuil. Zelfs in een gemiddeld redelijk goed jaar als 1997, met voor alle individuele bedrijfstypen redelijk goede resultaten, moest bijna 5% van de bedrijven de inkomens in rode cijfers weergeven. In 1998 en 1999 resteerde er uiteindelijk voor respectievelijk 13 en 10% van de gezinnen een negatief inkomen. In 1998 bestond die groep voornamelijk uit varkensbedrijven, in 1999 uit zowel varkens als akkerbouwbedrijven. Voor ongeveer 25 tot 30% van de gezinnen bleef in die jaren het inkomen beperkt tot maximaal 50.000 gulden. Aan de andere kant bereikte ook ongeveer 30% van de gezinnen toen meer dan een ton aan inkomen (figuur 2.2).

Figuur 2.2 Verdeling (%) van de gezinnen naar totaal gezinsinkomen per gezin en ontwikkeling van het totaal gezinsinkomen, alle land- en tuinbouwbedrijven, 1990 – 1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

Figuur 2.3 Gezinsinkomen bij bedrijven met hoofdzakelijk marktordeningproducten. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

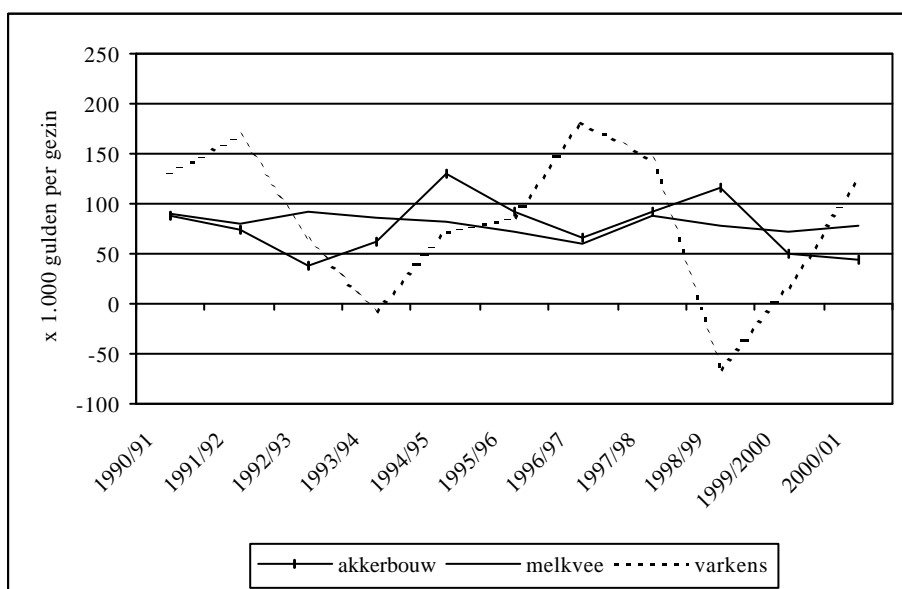
Figuur 2.4 Gezinsinkomen bij bedrijven met hoofdzakelijk vrije marktproducten.
Bron: LEI BIN

Figuur 2.3 laat zien dat bij bedrijven die hoofdzakelijk marktordeningproducten in hun bouwplan hebben de fluctuaties in het gezinsinkomen klein zijn. Bij bedrijven die hoofdzakelijk vrije producten in het bouwplan hebben zijn de fluctuaties groot (figuur 2.4). De verwachting is dat bij verdere liberalisering de inkomens van de bedrijven met hoofdzakelijk marktordeningproducten meer gaan fluctueren.

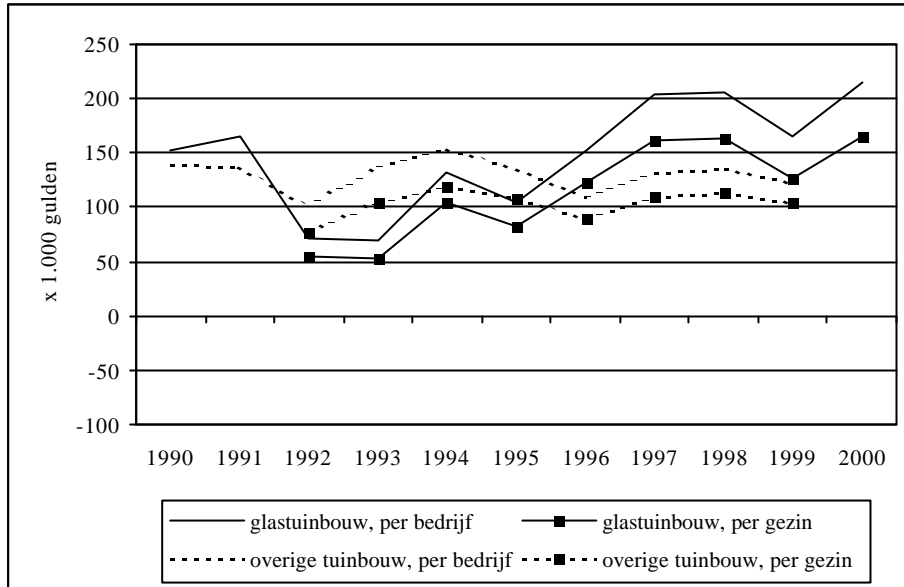
Bij de varkenshouderij is het inkomen in 1998/99 sterk gedaald. Dit is het jaar na de varkenspest. Door de varkenspest is de Nederlandse productie voor een groot deel weggevallen en zijn andere landen meer gaan produceren. Toen de Nederlandse productie weer toenam is de prijs in elkaar geklapt.

In de glasgroente waren in de jaren 1991 en 1992 de prijzen laag door sterke concurrentie en omdat de Duitsers de tomaten uit Nederland niet meer wilden hebben (Wasserbombe).

In de akkerbouw zijn in seizoen 1999/2000 de aardappelprijzen sterk gedaald door toenemende productie in België en Frankrijk.

Figuur 2.5 Totaal gezinsinkomen per gezin voor akkerbouw-, melkvee- en varkensbedrijven. Bron: Bedrijven-Informatienet LEI

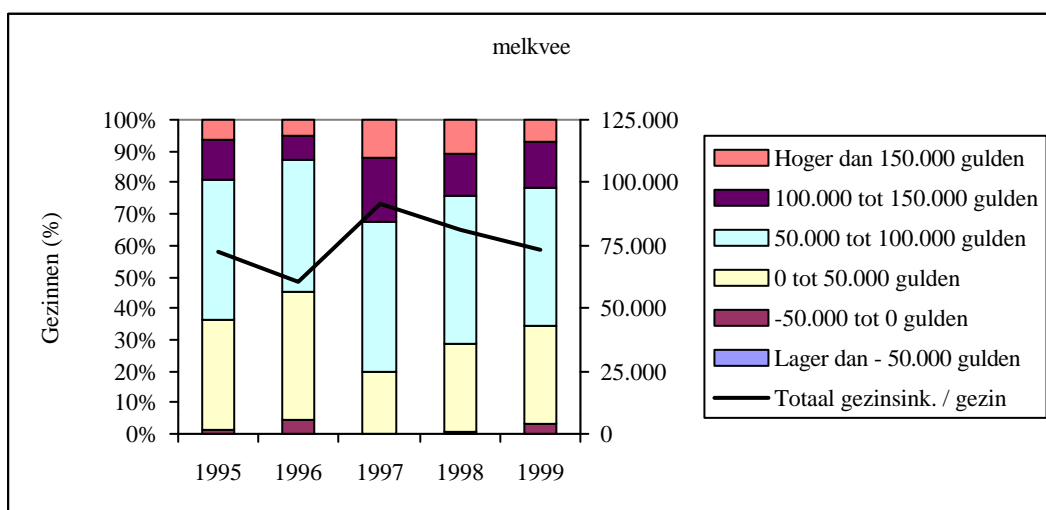
Figuur 2.6 *Inkomen per bedrijf en per gezin voor glastuinbouw- en overige tuinbouwbedrijven. Bron: Bedrijven-Informatienet LEI*

De figuren 2.5 en 2.6 illustreren nogmaals de sterk verschillende resultaten per jaar per bedrijfstype: 1992 was bijvoorbeeld een slecht jaar voor de akkerbouw en glasgroenteteelt, 1993 voor glasgroenten en varkens, 1994 voor legpluimvee, 1996 voor de melkveehouderij, 1998 voor de varkens- en pluimveehouderij en 1999 voor de varkenshouderij en akkerbouw.

Per sector is een korte beschouwing toegevoegd over de ontwikkeling van het inkomen.

2.2.1 Melkveehouderij

Het aantal melkveebedrijven is sinds de invoering van de quotering sterk teruggelopen. De gemiddelde bedrijfsomvang is dan ook fors gegroeid. Om deze groei te realiseren, is veel in quota en grond geïnvesteerd. Met hoge kosten tot gevolg. De resultaten kenden eind jaren tachtig een hoogtepunt, door de opgelopen melk- en veeprijzen.

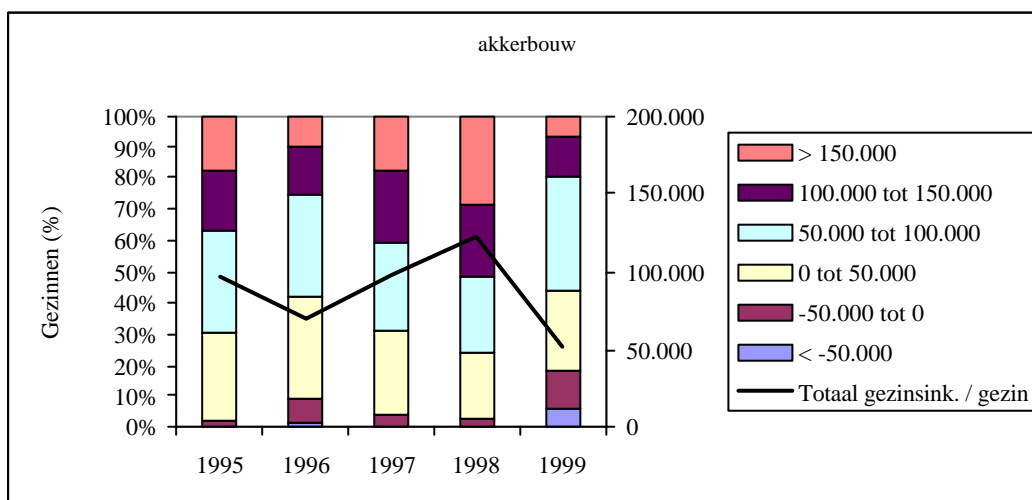
Figuur 2.7 Verdeling (%) van gezinnen op melkveebedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 1995-1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

In de jaren negentig zijn beide prijzen onder druk komen staan, met vooral in 1996 en 1999 lage inkomens tot gevolg (zie figuur 2.5 en 2.7). De trendmatige daling van het inkomen wordt mede veroorzaakt door de toegenomen afschrijvingen. In vergelijking met akkerbouw en varkensbedrijven zijn de inkomensverschillen tussen jaren beperkt: gedurende de gehele jaren negentig bleven ze tussen 50.000 en 100.000 gulden per gezin.

2.2.2 Akkerbouw

De akkerbouw kenmerkt zich door de grote verschillen tussen bedrijven. Er zijn relatief veel kleine bedrijfjes, waardoor de inkomensverschillen tussen bedrijven groot zijn. Ook kunnen akkerbouwbedrijven sterk verschillen in bouwplannen (geteelde gewassen). In veel gevallen is dat regiogebonden.

De hoogte van het gemiddelde inkomen per jaar is vooral afhankelijk van de prijsvorming van poot- en consumptieaardappelen. Dit zijn producten waarbij de prijs in grote mate afhankelijk is van de fysieke opbrengsten. Voor deze producten en het gemiddelde akkerbouwbedrijf waren uit het afgelopen decennium 1994 en 1998 de topjaren. Hele slechte jaren, met een grote oogst en zeer lage prijzen, waren 1992, 1999 en 2000 (figuur 2.5 en 2.8). Niet alle bedrijven telen deze zogenaamde vrije producten. In de Veenkoloniën en het Oldambt is men meer afhankelijk van marktordeninggewassen, zoals zetmeelaardappelen, suikerbieten en graan. De inkomensschommelingen in deze gebieden zijn dan ook geringer.

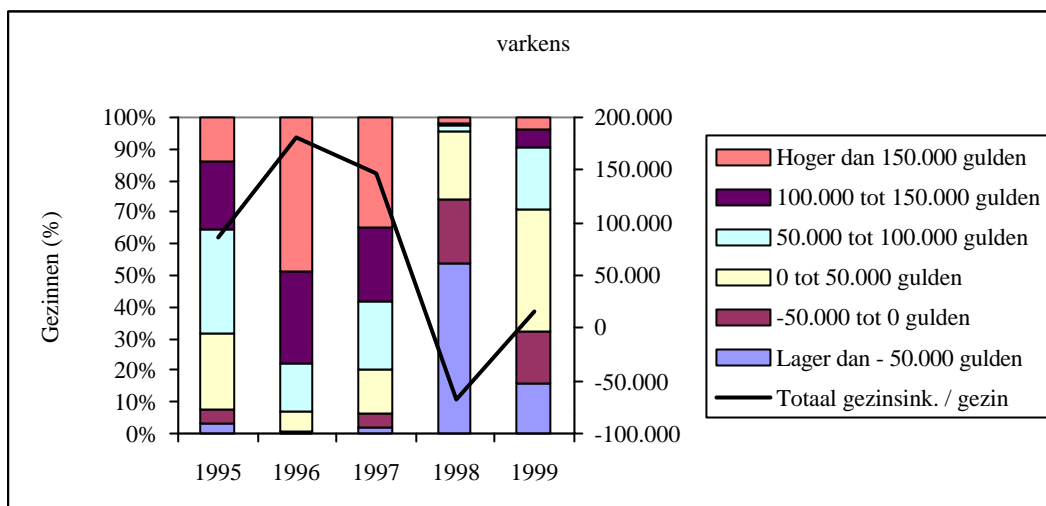

Figuur 2.8 Verdeling (%) van gezinnen op akkerbouwbedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 1995-1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

2.2.3 Varkenshouderij

In de varkenshouderij worden de opbrengstprijzen vrijwel volledig door de markt bepaald. Bij een klein aanbod kunnen de prijzen flink oplopen, maar bij een te groot aanbod kunnen ze ook langdurig wegzakken. Meest recente voorbeeld zijn de gevolgen van de varkenspest die begin 1997 uitbrak. Door een krapte op de markt was de prijs die voor de dieren die wel afgeleverd konden worden erg hoog, met goede inkomens tot gevolg. Nadat in 1998 het Nederlandse aanbod op de Europese markt weer normaal begon te worden, kelderden de prijzen, met een ernstige inkomenscrisis tot gevolg. Zowel in 1998 als in 1999 lagen de inkomens onder het nulpunt, zodat flink ingeteerd moest worden op het eigen vermogen. Het afgelopen jaar (2000) zijn de prijzen en de inkomens weer hersteld (zie figuur 2.5 en 2.9.).

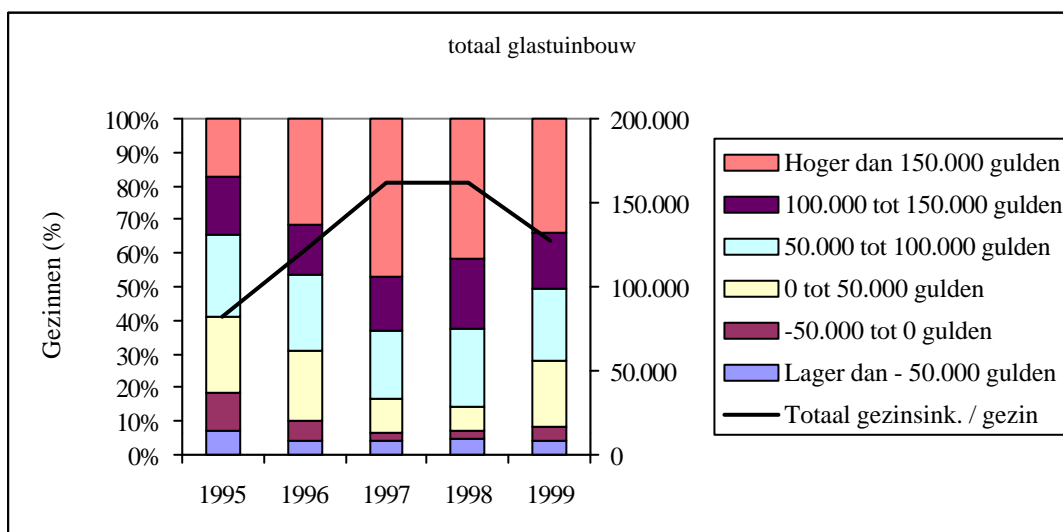

Figuur 2.9 Verdeling (%) van gezinnen op varkensbedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 1995-1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

2.2.4 Glastuinbouw

In vergelijking met de landbouwbedrijfstypen liggen de inkomens in de glastuinbouw de laatste jaren op een relatief hoog niveau. Begin jaren negentig waren er enkele teleurstellende jaren, maar daarna heeft de sector zich mede door vernieuwing van producten en teeltmethoden sterk weten te verbeteren (figuur 2.6 en 2.10). De grootste schommelingen tussen jaren doen zich voor bij de groenteteelt. Over een langere periode bezien worden in de potplantenteelt de beste resultaten behaald.

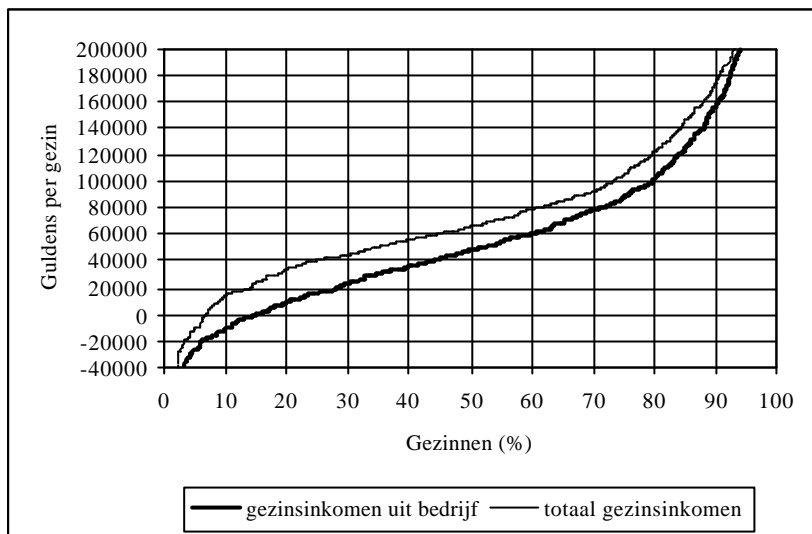

Figuur 2.10 Verdeling (%) van gezinnen op glastuinbouwbedrijven naar totaal gezinsinkomen per gezin, 1995-1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

2.3 Inkomensfluctuaties: Oorzaken van verschillen nader belicht

In de periode 1997 tot en met 1999 zijn er grote verschillen in inkomen (figuur 2.11). Ongeveer 15% van de gezinnen werd geconfronteerd met een negatief gezinsinkomen uit bedrijf, terwijl bij ongeveer 20% dat inkomen de 100.000 gulden

oversteeg. Deze periode was gemiddeld voor de varkensbedrijven erg teleurstellend, terwijl de glastuinbouw juist topjaren meemaakte.

Figuur 2.11 Verdeling van gezinnen naar hoogte van het inkomen, driejaargemiddelde per gezin 1997 - 1999. Bron: Bedrijven Informatienet LEI

Wordt voor de individuele bedrijven het gemiddelde jaarinkomen in deze periode vergeleken met de gestelde minimuminkomensgrens, 43.020 gulden, dan blijkt dat bijna de helft van de gezinnen met het gezinsinkomen uit bedrijf daar onder bleef. Door inkomsten van buiten bedrijf te halen liep dat percentage terug tot 29. Dit aandeel is hoger dan in de eerdere onderzoeksperioden werd behaald (zie tabel 2.1 en 2.2). Dit wordt mede veroorzaakt door het feit dat in de varkenshouderij in deze periode zeer lage inkomens werden behaald. Gezien het cyclische karakter van de varkensprijzen zullen de inkomens daar ook weer aantrekken.

Tabel 2.2 Aandeel gezinnen naar bedrijfstype met een inkomen per gezin beneden de minimumgrens

	1991-1993		1994-1996		1997-1999	
	Bedrijfs inkomen	Totaal inkomen	Bedrijfs inkomen	Totaal inkomen	Bedrijfs inkomen	Totaal inkomen
Akkerbouwbedrijven	58	43	40	22	47	25
Melkveebedrijven	27	14	47	28	42	25
Varkenshouderij	44	34	28	5	88	75
Ov. Landbouwbedrijven	55	32	63	32	67	41
Glastuinbouwbedrijven	41	34	37	34	19	11
Ov. Tuinbouwbedrijven	24	20	37	28	44	34
Alle bedrijven	39	26	46	27	47	29

Bron: Bedrijven Informatienet LEI

Uit eerder verricht onderzoek in het kader van armoede en beleving daarvan op agrarische gezinsbedrijven blijkt dat in de periode 1995-1997 23% van agrarische gezinnen een inkomen heeft onder het sociaal minimum (objectieve armoede) en dat 10% van de gezinnen aangeeft niet te kunnen rondkomen van het inkomen (subjectieve armoede) (de Hoog en Vinkers, 2000).

In de analyse rondom inkomensfluctuaties kan tevens rekening gehouden worden met bedrijven die structureel geconfronteerd worden met inkomens beneden de minimuminkomensgrens en bedrijven die eenmalig, zo nu en dan (de zogenaamde pendelaars) daar beneden komen. In de periode 1993-1997 werd 28% van de gezinnen geconfronteerd met structureel te lage bedrijfsinkomens (minimaal 4 jaar onder de

grens), dit betrof met name akkerbouwers en bedrijven in de categorie overige landbouw. De relatief lage bedrijfsopbrengsten zijn een belangrijke oorzaak. Daarnaast spelen hogere betaalde kosten een belangrijke rol. Er is een duidelijke relatie tussen bedrijfsomvang en het aandeel gezinnen met lage inkomens. Ongeveer 7 van de 8 gezinnen op kleine bedrijven (16-40 nge) verdient een inkomen onder de minimumgrens (Everdingen et al., 1999).

Oorzaken van een laag gezinsinkomen uit bedrijf

De grote inkomensverschillen tussen gezinnen kunnen worden teruggevoerd tot verschillen in bedrijfsomvang, verschillen in technische bedrijfsresultaten, verschillen in kostenopbouw en het aantal gezinnen per bedrijf (de Bont, et al., 2001). Voor de akkerbouw, melkvee, varkens en glastuinbouwbedrijven die met het bedrijfsinkomen onder de minimuminkomensgrens bleven, is de hoofdoorzaak bepaald van dat teleurstellende inkomen. Daartoe is elk individueel bedrijf op onderdelen vergeleken met het gemiddelde resultaat per bedrijfsgrootte-eenheid (nge) van het betreffende bedrijfstype.

Tabel 2.3 Hoofdoorzaken van lage inkomens, over meerdere perioden (percentage bedrijven)

	Akkerbouw	Melkvee	Varkens	Glastuinbouw
1991-1993				
Bedrijfsomvang	61	26	42	21
Aantal gezinnen	3	11	0	11
Technische resultaten ^{*)}	22	31	46	45
Kosten, totaal	12	32	11	24
• Hoge betaalde factorkosten	6	18	8	17
• Hoge overige betaalde kosten	1	10	0	0
• Hoge afschrijvingen	5	5	3	6
Overig	3	0	0	1
1994-1996				
Bedrijfsomvang	53	46	15	27
Aantal gezinnen	2	13	0	4
Technische resultaten ^{*)}	32	12	40	47
Kosten, totaal	10	27	45	22
• Hoge betaalde factorkosten	3	13	11	11
• Hoge overige betaalde kosten	6	10	22	7
• Hoge afschrijvingen	1	4	12	4
Overig	3	3	0	0
1997-1999				
Bedrijfsomvang	71	48	43	17
Aantal gezinnen	2	16	2	8
Technische resultaten ^{*)}	10	15	24	51
Kosten, totaal	16	18	28	23
• hoge betaalde factorkosten	8	10	11	9
• hoge overige betaalde kosten	5	6	10	0
• hoge afschrijvingen	3	2	7	14
Overig	1	3	4	0

^{*)} Inclusief prijsvorming, gemeten in saldo per nge

Bron: Bedrijven Informatienet LEI

De geïdentificeerde hoofdoorzaken zijn structureel van aard (bedrijfsomvang en aantal gezinnen). Als conjuncturele oorzaak kunnen met name de technische bedrijfsresultaten en de verschillen in kostenopbouw aangemerkt worden. De uitgevoerde analyse geeft geen verdere verklaring voor de oorzaken van de verschillen in technische bedrijfsresultaten en kostenopbouw. In hoeverre het met name productie-, opbrengst- en prijsrisico's betreft of andere oorzaken zoals genoemd in paragraaf 1.4 is niet te herleiden.

In tabel 2.3 staan de hoofdoorzaken van lage inkomens in percentages vermeld. In alle periodes is voor de akkerbouw de kleine bedrijfsomvang de grootste oorzaak van het lage inkomen. De bedrijfsomvang is in de loop van de jaren niet sterk veranderd. De invloed van bedrijfsomvang tussen de periodes wordt veroorzaakt door de technische resultaten. Zijn de technische resultaten laag, dan hebben ze veel invloed op de lage inkomens en wordt de invloed van de andere factoren kleiner. In 1994-1996 zijn de technische resultaten laag en is de invloed op het lage inkomen groot (32%). Bij de glastuinbouw zijn de technische resultaten altijd de grootste hoofdoorzaak van lage inkomens.

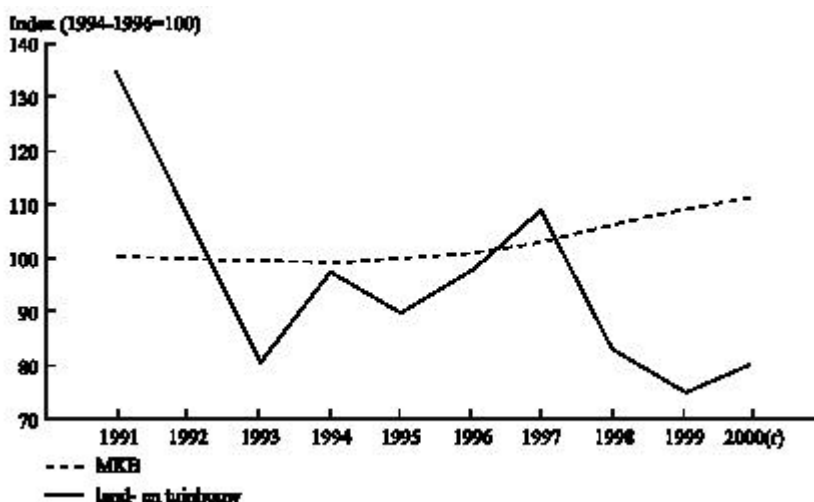
2.4 Ontwikkeling van agrarisch inkomen en inkomen in het midden- en kleinbedrijf

In deze paragraaf wordt in het kort de vergelijking tussen het gemiddelde inkomen van een zelfstandige in het midden- en kleinbedrijf en het inkomen per ondernemer in de land- en tuinbouw beschreven. De gegevens voor het MKB hebben alleen betrekking op bedrijven met minder dan 10 werknemers.

Het gemiddeld brutototaalinkomen van zelfstandigen in het MKB wordt voor ongeveer 90% bepaald uit de winst uit de ondernemingen.

Het blijkt, mede door de verschillende definities, in de praktijk moeilijk om de verschillen in hoogte tussen de beide inkomens te vergelijken. Het is in dit kader dan ook belangrijker om te kijken naar de ontwikkelingen door de jaren heen in beide sectoren.

Figuur 2.12 De reële inkomensontwikkeling in de land- en tuinbouw en het MKB

Bron: De Bont et al., 2000

De inkomens in het midden- en kleinbedrijf blijken zich veel stabiel te ontwikkelen dan die in de landbouw. In het MKB wordt de ontwikkeling voor een groot deel bepaald door de vrij stabiele hoogte en marges van de prijzen. In de landbouw is naast de voor veel producten fluctuerende prijs de volumeontwikkeling eveneens van groot belang. Het behoeft geen betoog dat de landbouw daardoor een gevoeliger sector is dan het MKB. Behalve conjuncturele verschijnselen zijn immers

onberekenbare factoren als het weer, ziekten en dergelijke mede van invloed op productie en daarmee direct op de inkomenssituatie. (De Bont et al., 2000)
De cijfers van het midden- en kleinbedrijf zijn niet verder gespecificeerd naar sectoren, omdat daarvoor geen cijfers beschikbaar zijn. Hierdoor is het niet mogelijk verschil tussen de verschillende sectoren te maken. Door alleen te werken met de totaalstelling gaan de verschillen tussen de sectoren verloren. Het is te verwachten dat een aantal sectoren wel met grote schommelingen in inkomen te maken hebben, te denken valt aan de recreatiesector, kledingzaken enz. De schommelingen worden veroorzaakt door weersinvloeden, het modebeeld e.d.

2.5 Interpretaties: inkomensfluctuaties een probleem?

Uit de gehouden interviews komt naar voren dat:

- Inkomensfluctuaties door de geïnterviewde partijen niet als een groot probleem ervaren wordt. Dit geldt met name voor de geïnterviewden in de zogenaamde vrije markt sectoren als de tuinbouw en de intensieve veehouderij.
- De ondernemers actief in sectoren die dankzij het EU-landbouwbeleid reeds lange tijd te maken hebben met vrij stabiele prijzen en daardoor relatief stabiele inkomens zoals in de melkveehouderij en akkerbouw lijken zich meer zorgen te maken over mogelijke toekomstige structurele dalingen van het inkomen dan over een toename van de inkomensfluctuaties.
- Of inkomens meer gaan fluctueren bij liberalisatie van de landbouw kunnen de primaire producenten niet overzien.
- Volgens de deskundigen van het EC-LNV worden de fluctuaties bij de marktordeningproducten groter en vergelijkbaar met die van de niet-marktordeningproducten.
- Volgens LTO-Nederland zijn inkomensschommelingen pas problematisch als het incidenteel voorkomt en het meer dan 30% inkomensverlaging betreft. Regelmatige schommelingen zijn acceptabel en horen bij het agrarisch ondernemerschap. Dit is ook de mening van de geïnterviewde ondernemers en sectordeskundigen.
- Fluctuaties spelen een rol bij veranderingen in de structuur van de sector, met name de sanering ervan, gezonde bedrijven blijven over aldus de geïnterviewde glastuinbouwers en vertegenwoordigers van het bankwezen.

Uit de interviews en consultatierondes komt naar voren dat vermindering van inkomensfluctuaties een aantal voor- en nadelen kent.

Voordelen:

- een gelijkmatiger inkomen vermindert het ondernemersrisico;
- men ervaart meer inkomenszekerheid;
- ondernemers zullen waarschijnlijk meer vreemd vermogen kunnen aantrekken, dat echter snel vertaald zal worden in hogere prijzen voor grond, quota e.d. - te veel kapitaal wordt dan risicoloos in het bedrijf gestopt;
- het levert een gunstiger investeringsklimaat op, o.a. voor dierenwelzijn- en milieu-investeringen;
- startende ondernemers en omschakelaars naar biologische landbouw lopen minder risico's;
- fluctuaties kunnen innovatief gedrag van ondernemers stimuleren, omdat ondernemers geprikkeld worden om na te denken hoe de fluctuaties op te vangen;
- als een stabiel inkomen uiteindelijk leidt tot een wat hogere productie en daarmee samenhangende lagere prijzen, dan biedt dit voor de consument enig voordeel.

Nadelen:

- vermindering van de risico's zal uiteindelijk leiden tot een iets lager rendement op het geïnvesteerde eigen vermogen;
- de opbrengstprijzen zouden gemiddeld genomen iets kunnen dalen. In slechte tijden zullen namelijk minder ondernemers afhaken, wat uiteindelijk kan leiden tot een wat hogere productie en daardoor wat lagere prijzen;

- negatieve marktsignalen (lage prijzen) vragen minder snel om aanpassingen door de ondernemer;
- fluctuaties kunnen het innovatieve gedrag van ondernemers belemmeren als de risico's van de innovatie te groot worden;

2.6 Conclusies

Het gemiddeld inkomen van land- en tuinbouwbedrijven fluctueert per jaar. Er zijn grote verschillen tussen en binnen sectoren. De bandbreedte waarbinnen het totale gezinsinkomen fluctueert, bedraagt tussen -75.000 tot + 175.000 gulden. Er zijn grote verschillen tussen de sectoren en tussen de jaren per sector. Ook binnen een sector komen er tussen de bedrijven grote verschillen in inkomen voor. Het inkomen van buiten het bedrijf neemt toe en heeft inmiddels een aandeel van 25%. Ook hier is samenhang met de omvang van het bedrijf en de sector: kleinere bedrijven beschikken over een groter inkomen van buiten bedrijf en akkerbouwbedrijven zijn meer afhankelijk van inkomen buiten bedrijf dan andere sectoren.

De verwachting is dat bij verdere liberalisering de inkomens van de bedrijven met hoofdzakelijk marktordeningproducten meer gaan fluctueren.

Globaal zijn zogenaamde top- en daljaren qua inkomensontwikkeling te identificeren. Daaraan ten grondslag liggen hoge opbrengstprijzen door schaars aanbod of juist hoge fysieke opbrengsten en lage opbrengstprijzen.

Specifieker kunnen verschillen in inkomens verklaard worden door te kijken naar bedrijfsomvang, aantal gezinnen dat rondkomt van een inkomen, verschillen in technische bedrijfsresultaten en verschillen in betaalde kosten.

Op basis van de beschikbare gegevens is geen verdergaande kwantitatieve analyse van conjuncturele oorzaken (verschillen in technisch bedrijfsresultaat, verschillen in betaalde kosten) mogelijk. Nader onderzoek kan dit wel mogelijk maken.

Als de inkomensontwikkeling in het MKB vergeleken wordt met de ontwikkelingen in de agrarische sector dan valt op dat er in het MKB bijna geen fluctuaties zijn. Bij het MKB is geen verschil gemaakt tussen de diverse sectoren, waardoor verschillen worden opgeheven en voor een deel is het verklaren door de vrij stabiele hoogte en marges van prijzen.

Op basis van de interviews en consultaties kan geconstateerd worden dat inkomensfluctuaties ten gevolge van conjuncturele oorzaken niet als een probleem ervaren worden. Deze fluctuaties horen bij het ondernemerschap. Een uitzondering wordt gemaakt voor fluctuaties ten gevolge van calamiteiten.

Een structurele daling van het inkomen ten gevolge van bijvoorbeeld veranderingen in het landbouwbeleid wordt wel als problematisch ervaren.

3 Hoe inkomensfluctuaties ondervangen?

Dit hoofdstuk beschrijft welke mogelijkheden agrarische ondernemers in theorie en praktijk hebben om fluctuaties in inkomen op te vangen.

3.1 Al bestaande en bekende oplossingen

In sectoren met sterke inkomensfluctuaties moet de ondernemer de financiële situatie van het bedrijf daarop afstemmen. Het eigen vermogen in het bedrijf vormt daarbij de belangrijkste buffer.

Daarnaast worden in de praktijk investeringen, aflossingen en in mindere mate gezinsbestedingen aangepast aan de beschikbare hoeveelheid geld. In jaren dat het goed gaat wordt extra gespaard.

Om inkomensfluctuaties ten gevolge van de eerder in paragraaf 1.4 genoemde risico's te ondervangen, beschikken agrarische ondernemers onder andere over de volgende mogelijkheden:

- Minder risicovolle productiemethoden en -technieken inzetten.
- Technologische middelen inzetten ter voorkoming van risico's zoals bevoeiing, beregening, vorstbestrijding, telen onder glas/plastic, klimaatbeheersing.
- Hygiënische maatregelen, zoals bezoekersverbod, alleen op bedrijf komen met speciale bedrijfskleding, douchen voor en na bezoek, ontsmettingsbakken bij de deur.
- Diversificatie door bijv. het spreiden van risico's over meerdere producten en gewassen.
- Flexibiliteit door in te spelen op nieuwe afzetmogelijkheden.
- Verticale integratie: Het zelf verwerken van producten of zelf de afzet ter hand nemen.
- Het sluiten van contracten:
  - verkoopcontracten;
  - productiecontracten.Door het afsluiten van contracten kunnen de fluctuaties in de prijs gedurende het seizoen worden opgevangen.
- Voor 'aangewezen' besmettelijke dierziekte is er het Diergezondheidsfonds. Alleen de directe kosten van de bestrijding van een worden vergoed. Het gaat dan om de kosten voor de verplichte ruiming, destructie, welzijnsmaatregelen als een opkoopregeling en fokverbod, onderzoek van verdachte dieren en taxatie. De vervolgschade, zoals leegstand, wordt niet vergoed. Houders van dieren betalen een heffing voor het diergezondheidsfonds. De vergoeding geldt alleen voor bedrijfsmatig gehouden dieren: runderen, varkens, pluimvee, schapen en geiten.
- Het afsluiten van verzekeringen:
  - opbrengstverzekering;
  - rampenverzekering;
  - prijsverzekering;
  - inkomstenverzekering;
  - gewasverzekering.Ter toelichting op de bovengenoemde punten
Verzekering is op dit moment in de Nederlandse land- en tuinbouw mogelijk tegen:

- stormschade (met name voor de tuinbouw van belang, 99% van de kassen is verzekerd, zo'n 60 – 70% van de gewassen erin);
- hagelschade (in de fruitgebieden heeft zo'n 70% van de bedrijven een verzekering);
- vorstschade (verzekering mogelijk voor suikerbieten, voederbieten en snijmaïs);
- bruin- en ringrot (Popatopol);
- quarantaine ziektes in de tuinbouw.
- Middeling van inkomstenbelasting: In Nederland mag voor de inkomstenbelasting het inkomen gemiddeld worden over drie jaren.
- Verliescompensatie bij de inkomstenbelasting: Voor geleden verlies uit bedrijf bestaat de mogelijkheid om dit te verrekenen met het inkomen van drie voorafgaande jaren en acht volgende jaren.
- Transacties op goederentermijnmarkten: hierdoor kan het prijsrisico gedurende het seizoen ondervangen worden.
- Zich verzekeren van relevante informatie en kennis om risico's te beheersen, bijvoorbeeld door een risicoanalyse van het bedrijf te maken. Door het maken van een risicoanalyse weet men beter waar de risico's in het bedrijf optreden en waar men adequate maatregelen kan nemen.

Ook vrij vanzelfsprekend zijn inboedel-, ziektekosten-, arbeidsongeschiktheids- en levensverzekeringen. Andere weerrisico's (extreme regenval, droogte, vorst, en dergelijke) daarentegen zijn in Nederland (nog) niet of nauwelijks te verzekeren.

Informatie verzamelen en kennis vergaren is een aspect dat vaak vergeten wordt. Door informatie te verzamelen over bijvoorbeeld afzetmarkten kan onzekerheid en daarmee risico's verminderd worden. Uitstel van beslissingen totdat meer informatie beschikbaar is t.a.v. investeringen in productiemiddelen en -technieken leidt tot bewust minder risico's nemen. Kennis van zaken draagt bij aan risicobeheersing. (IBC-workshop 2001)

Niet alle agrariërs dekken risico's af en dit heeft een aantal oorzaken.

- Hoe rijker de agrariër, hoe makkelijker hij inkomensrisico's accepteert en hoe minder hij geneigd is om afdekking van die risico's buiten het bedrijf te zoeken. Binnen het bedrijf is dan immers voldoende financiële buffer beschikbaar.
- Agrariërs schatten de risico's die zij lopen te laag in ("dat overkomt mij niet");
- Agrariërs konden er tot nu toe vanuit gaan dat het inkomen voldoende gegarandeerd was doordat de overheid zou bijspringen ingeval van een ramp, of dat zij voldoende inkomen van buiten het bedrijf hebben (Labohm, 2001).

3.2 Uitbreiding oplossingen

Mogelijkheden om inkomensfluctuaties te ondervangen zijn o.a.:

- het afsluiten van opbrengst- en prijsverzekeringen;
- het afsluiten van verzekeringen tegen calamiteiten zoals natuurrampen;
- het uitbreiden en benutten van mogelijkheden binnen ketens;
- het uitvoeren van groene diensten, zoals natuurbeheer en landschapsonderhoud;
- uitbreiding van fiscale faciliteiten;
- deelname aan optie- en termijnmarkten.

De verschillende instrumenten worden in deze paragraaf nader uitgewerkt en toegelicht.

N.B. de hier geschetste mogelijkheden ondervangen deels fluctuaties ten gevolge van conjuncturele oorzaken, deels voorzien zij in een structurele bijdrage aan de inkomens van agrarische ondernemers.

Opbrengst- en prijsverzekeringen

Opbrengst en prijsverzekeringen zijn er in Nederland nog niet. In andere landen zijn deze er wel. De ervaringen in die landen worden in het hoofdstuk 4 beschreven. In die landen draagt de overheid bij aan de verzekeringen.

De verzekeringsmaatschappijen zijn huiverig voor dit soort verzekeringen, omdat de oorzaak van de schade moeilijk is vast te stellen en omdat de risico's niet te voorspellen zijn. De correlatie tussen prijs en opbrengst is ook moeilijk vast te stellen.

Verzekering calamiteiten

Voor zeer grote calamiteiten, zoals doorbraak primaire waterkering, is geen verzekering af te sluiten en is de overheid aansprakelijk voor de schade. Bij minder grote calamiteiten zoals extreme neerslag is er wel een mogelijkheid voor verzekeren, waarbij de overheid als herverzekeraar wil optreden. Tussen bedrijfsleven en overheid is nog geen overeenstemming om te komen tot een oogstschadeverzekering voor extreme weersomstandigheden. In het verleden betaalde de overheid vaak een deel van de schade, eventueel onder aftrek van een eigen risico. De noodzaak voor een verzekering was er daarom niet.

Groene verzekeringen

Groene verzekeringen zoals Potatopol tegen bruin- en ringrotschade kunnen verder uitgebreid worden door marktpartijen.

Mogelijkheden binnen ketens

Binnen ketens zijn er misschien nog meer mogelijkheden om fluctuaties in inkomen te voorkomen dan die nu gebruikt worden. Afspraken over prijs gedurende een seizoen worden nu al gemaakt, maar het is de vraag of de partijen op gelijke voet met elkaar kunnen onderhandelen.

Binnen productieketens zijn verschillende voorbeelden te geven van constructies die een egaliserend effect op inkomens hebben:

Voorbeeld Vleeskalverhouderij

Méér dan 90% van de vleeskalveren worden gehouden op basis van een overeenkomst met (meestal) een integratie. Binnen die overeenkomst ontvangt men een vergoeding voor het leveren van de huisvesting, water/energie, de mestafzet en de arbeid. Momenteel ongeveer 320 gulden per kalverplaats per jaar. Vaak bestaat ook een bonus/malussysteem. Zo een overeenkomst wordt in de regel aangegaan voor 1 á 3 rondes, zeg maar gem. ca. anderhalf jaar. Dat betekent dat heel regelmatig de relatie en het profijt dat men van elkaar heeft, tegen het licht wordt gehouden. In de praktijk betekent dat gedurende de contractperiode de kalverhouder zich verzekerd weet van een bepaald inkomen. Opbrengst- en kostenfluctuaties gedurende die periode worden opgevangen door de contractgever (de integratie) die daarvoor een hoeveelheid vermogen beschikbaar heeft (ruimte bij de bank). Indien de vooruitzichten betreffende een komende contractperiode positiever of negatiever zijn, zal dit tot uitdrukking komen in een overeen te komen contractvergoeding. Als een kalverhouder méér wil, kan hij/zij nagaan of een andere partij meer wil bieden. Zowel contractnemers als contractgevers zijn tot elkaar veroordeeld. Zij hebben belang bij elkaars voortbestaan. Beide partijen zijn in concurrentie met andere contractnemers en contractgevers. Daardoor kunnen bijv. de vergoedingen eenzijdig door contractgevers niet geminimaliseerd worden.

Twee voorbeelden uit de Intensieve veehouderij

Varkenshouders sluiten doorgaans geen contracten af met hun afnemers. Zij hebben wel vaste afnemers, maar kunnen op korte termijn van afnemer veranderen. De uitbetaling vindt plaats op basis van weeknoteringen van de slachterijen.

Eierprijzen fluctueren meer dan de prijzen van varkensvlees. Leghennenhouders sluiten doorgaans contracten af met afnemers voor 1 of meer koppels. Hierbij wordt geen vaste prijs afgesproken, maar een korting of toeslag op een marktprijnsnotering. Veel leghennenhouders maken met de mengvoerbakfabrikant een afspraak over de verhouding eiprijs/voerprijs. Blijft de gemiddelde eiprijs van een koppel heel laag in de contractperiode, dan wordt dit door de mengvoerbakfabrikant gecompenseerd met een tegemoetkoming in de voerprijs. De egalisatie komt meestal te laat om liquiditeitsproblemen te voorkomen. Afrekening vindt plaats aan na afloop van de termijn en bieden geen hulp bij tussentijdse problemen.

Vleeskuikenhouders sluiten contracten af over meerdere koppels. Hierin staat de toeslag op de wekelijks gepubliceerde marktprijs. Doordat een contract over meerdere koppels gaat zijn de gevolgen van prijsfluctuaties gedempt. Bij grote investeringen kunnen de banken zwaardere eisen stellen aan de duur en de garanties van de integratie.

De investeringslast van bedrijven die inspelen op de wens van de afnemer om grote koppels te leveren neemt toe. Prijsfluctuaties kunnen bedrijven die recent zwaar hebben geïnvesteerd, in liquiditeitsproblemen brengen.

Bij vleeskuikens bestaan wel afzetketens, maar dit zijn flexibele ketens. Afnemers kunnen na hun contractperiode makkelijk overstappen op een andere afnemer. Prijschommelingen in deze ketens worden afgewenteld op de zwakste schakel in de keten en dit zijn primaire producenten.

Voorbeeld groenteteelt

In de glas- en vollegrondsgroenteteelten kent men zogenaamde telerscombinaties, waarbij een groep van telers contracten afsluit met afnemers, bijvoorbeeld een verwerker of het grootwinkelbedrijf. Daarbij wordt vooraf afgesproken wat in welke hoeveelheid geteeld wordt tegen welke prijs. Dit geldt zowel voor te verwerken producten als witte kool als voor dagverse producten als sla en tomaten.

Daarnaast bestaan er producentenverenigingen voor bijvoorbeeld cherry-tomaten waarbij men gezamenlijk de afzet en marketing onder eigen label voor zijn rekening neemt. In bepaalde gevallen worden daarbij ook afspraken gemaakt met zaadleveranciers zodat niet meer uitgangsmateriaal ter beschikking komt dan nodig voor de vastgestelde productie-omvang. De teler loopt zo nauwelijks prijsrisico's.

Groene diensten

Binnen Programma Beheer zijn er mogelijkheden voor agrariërs om hun inkomen te op peil te houden door het verrichten van groene diensten (agrarisch natuurbeheer).

De agrariër krijgt inkomenscompensatie. Eventueel zijn de mogelijkheden in de toekomst nog verder uit te breiden. Bijvoorbeeld: nu krijgt een boer subsidie op de melk, in de toekomst subsidie omdat de koe buiten loopt.

De betaling van groene diensten biedt geen oplossing om inkomensfluctuaties tegen te gaan. De vaste inkomsten stijgen en de variabele nemen af. Een bedrijf met hogere structurele inkomsten is wel beter bestand tegen fluctuaties in de opbrengstprijzen van de producten. Groene diensten zijn een vorm van verbreding, waardoor het inkomen van buiten het bedrijf toeneemt.

Uitbreiding fiscale faciliteiten

In Nederland bestaan een aantal fiscale instrumenten die inkomensschommelingen tegengaan. Door deze mogelijkheden uit te breiden kunnen ze meer betekenen bij het opvangen van schommelingen in inkomen.

- middeling; het belastbaar inkomen kan, achteraf, over een drietal jaren gemiddeld worden. Daardoor leidt een jaar met een laag belastbaar inkomen, in wezen tot een teruggave van inkomstenbelasting uit een voorgaand of volgend jaar. Per saldo verkleint dit de inkomensfluctuaties. Door de termijn van middeling te verlengen kunnen de gevolgen van fluctuaties beter worden opgevangen;
- een inkomensstabilisatiefonds; belastingvrij reserveren van geld in goede jaren en het opnemen van dat geld in slechte jaren. Hierdoor betaalt de ondernemer in goede jaren minder belasting en in jaren met een laag inkomen komt het geld vrij

en betaalt hij belasting over het vrijgekomen bedrag. De belasting is dan lager door het progressieve belastingstelsel.

Eventuele nieuwe fiscale faciliteiten in Nederland ter beperking van inkomensrisico's moeten mogelijk vanwege het gelijkheidsbeginsel ook gelden voor zelfstandigen buiten de landbouw (MKB). Dit betreft in Nederland circa viermaal zoveel ondernemers, die veelal geringere inkomensschommelingen kennen dan de landbouw. Het ligt niet voor de hand om het fiscale stelsel aan te passen na de laatste wijziging; zeker niet als veel ondernemers er gebruik van kunnen maken die het niet nodig hebben.

Termijn- en optiemarkten

In Nederland zijn er bijna geen mogelijkheden om in agrarische producten te handelen op een termijnmarkt. Er is een aardappeltermijnmarkt, maar deze heeft weinig transacties per dag. Als agrariërs en handelaren de mogelijkheden van de termijnmarkt zien om prijsrisico's af te vangen, dan kunnen ze de markten opzetten. De agrariër moet dan wel als handelaar optreden en niet als speculant. Boeren moeten veel tijd en energie investeren om te leren met optie- en termijnmarkten om te gaan.

3.3 Interpretaties: geschikte wijzen van ondervangen inkomensfluctuaties

De geïnterviewden verschillen van opvattingen over de geschiktheid van de verschillende mogelijkheden om schommelingen in inkomen op te vangen. E.e.a. hangt af van de positie waarin men verkeert als ondernemer, ketenpartij, kredietverstrekker of verzekeraar.

De ondernemers hanteren de volgende strategieën:

- opbrengstrisico's probeert men zoveel mogelijk te voorkomen met teeltmaatregelen;
- bij grote investeringen op een bedrijf worden in sommige sectoren voor de eerste jaren afzetcontracten afgesloten;
- perioden van lage opbrengsten worden overbrugd met uitstel van investeringen en eventueel uitstel van aflossingen;
- structurele achteruitgang van inkomen (wat met name optreedt op kleine bedrijven) wordt door veel bedrijven gecompenseerd met inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf;
- een aantal ondernemers zoekt vermindering van inkomensfluctuaties in verbreding van het bedrijf (neventak of verwerking op bedrijf).

De verzekeraars vinden dat:

- er weinig aandacht is voor pro-actief risicobeheer. Veel ondernemers maken geen risicoanalyse. Zij constateren dat verzekeringen veelal een sluitpost zijn.

Sectordeskundigen geven aan dat:

- afdekken van prijsrisico's via termijnmarkten voor velen nog een onbekend fenomeen is;
- in het onderwijs onvoldoende aandacht is voor risicomanagement.

3.4 Conclusies

Ondernemers beschikken over een scala aan mogelijkheden om inkomensfluctuaties op te vangen. Niet alle beschikbare oplossingen worden ten volle benut.

Opbrengst-, prijs- en calamiteitenverzekeringen worden vaak niet aangeboden vanwege de moeilijkheid om het risico goed in te schatten.

In het verleden keerde de overheid vaak een vergoeding uit voor geleden schade bij calamiteiten bijvoorbeeld bij extreme weersomstandigheden. Voor een ondernemer ontbreekt dan de prikkel om zich te verzekeren.

De mogelijkheden die ketens bieden worden nog niet voldoende benut.

Groene diensten bieden mogelijkheden om het vaste deel van het inkomen te verhogen maar bieden geen mogelijkheid om inkomensfluctuaties te voorkomen.

De fiscus biedt de mogelijkheid van middeling voor drie jaar. Verlenging van de middelingstermijn is duur omdat alle ondernemers (in MKB en agrarische sector) er gebruik van kunnen maken

Er zijn weinig mogelijkheden om te handelen op goederentermijnmarkten en de daarvoor benodigde kennis ontbreekt in vele gevallen.

Aangezien de meeste ondernemers geen risicoanalyse maken, is er ook nauwelijks vraag naar verzekeringen en andere voorzieningen om risico's te voorkomen of af te dekken.

4 Ervaringen met instrumenten in andere landen

Dit hoofdstuk belicht een aantal instrumenten deels ter aanvulling en deels ter verdieping van de al geschetste mogelijkheden in het voorafgaande hoofdstuk. Met name worden al opgedane ervaringen met instrumenten en de rol van de overheid in andere landen belicht.

4.1 Rol overheid

Overheden ontplooiën tal van activiteiten die ondernemers helpen om risico's te beperken en te kunnen overzien. De belangrijkste daarvan zijn:

- goede wetgeving verzorgen en handhaven;
- onderzoek, onderwijs en voorlichting;
- subsidies verstrekken;
- zelf verzekeringen aanbieden.

Binnen het geschapen ondernemersklimaat blijven er natuurlijk tal van onvoorspelbare en onzekere factoren. Met name voor de land- en tuinbouw geldt dit natuurlijk voor de weersomstandigheden. Dit leidt ertoe dat ondernemers met inkomensfluctuaties te maken krijgen. Overheden spelen daar op verschillende manieren op in. In de meeste landen creëert de overheid diverse instrumenten om die inkomensfluctuaties te beperken. Voor de land- en tuinbouw zijn de meest voorkomende instrumenten:

- fiscale maatregelen;
- (gesubsidieerde) verzekeringen;
- financiële steun bij natuurrampen.

Op bijna elk van de genoemde terreinen is de Nederlandse overheid actief. Alleen biedt zij geen verzekeringen aan.

In de literatuur is geprobeerd om een "rechtvaardiging" voor overheidsingrijpen te beschrijven, om de boer meer mogelijkheden te bieden om opbrengst- en prijsrisico's te beperken. Een aantal mogelijkheden om risico's af te dekken zijn namelijk wel door de markt ontwikkeld, zoals termijn- en optiemarkten en enkele verzekeringen. Maar deze bieden slechts beperkte mogelijkheden. Een benodigde uitbreiding van die mogelijkheden zou dan het overheidsingrijpen rechtvaardigen (Labohm 2001; Hardaker et al, 1997).

Enkele geïnterviewden spraken de wens uit om de bestaande rol van de overheid als volgt uit te breiden:

- optreden van de overheid als herverzekeraar bij verzekeringen tegen de gevolgen van natuurrampen/calamiteiten;
- uitbreiding van de fiscale mogelijkheden (reserveringen, middeling over langere termijn dan drie jaar) voor individuele ondernemers om inkomensfluctuaties te verkleinen;
- steun voor de ontwikkeling van een stelsel van opbrengst- en prijsverzekeringen.

4.2 Beschikbare instrumenten

Opbrengst- en prijsverzekeringen

Opbrengst- en prijsverzekeringen kunnen in theorie goed gebruikt worden ter beperking van inkomensfluctuaties. In praktijk is het echter een weinig effectief instrument. Er zijn op dit moment voor de boer namelijk maar een beperkt aantal verzekeringen te koop. Uitbreiding van dit verzekeringsstelsel is alleen mogelijk als de overheid bereid is daar structureel aanzienlijke subsidie voor te geven. Daar zitten echter tal van haken en ogen aan. Ervaringen in andere landen leren dat overheidssteun voor de ontwikkeling van opbrengst- en prijsverzekeringen met tal van beperkingen te maken heeft. Een kort overzicht van de ervaringen elders:

- Om allerlei redenen zullen nooit *alle* boeren verzekeringen kopen. Zelfs in landen met een goed ontwikkeld verzekeringsstelsel en ruime overheidssubsidie om de premies laag te houden koopt maar een beperkt deel van de boeren een verzekering (Spanje 30%, VS 20%).
- Alleen door ondersteuning met ruime overheidssubsidies is het mogelijk om een breed scala van verzekeringsmogelijkheden aan te bieden. De afweging tussen kosten/baten verloopt dan niet altijd goed.
- De overheidsprogramma's worden doorgaans naarmate de tijd vordert steeds complexer en steeds moeilijker te overzien en te begrijpen.
- Verzekeringssystemen voor plantaardige productie zijn veel verder ontwikkeld dan verzekeringssystemen voor dierlijke productie. De redenen hiervoor hebben vooral te maken met moeilijkheden om voor dierlijke productie kwaliteit (en de daarmee samenhangende prijs) en het juiste "oogsttijdstip" te bepalen.

Binnen de EU zorgt het bestaande landbouwbeleid voor veel sectoren al voor een flinke stabilisatie van de inkomens en beperking van de risico's (dierziekten). Verder biedt in alle EU-lidstaten het particuliere bedrijfsleven wel enkele mogelijkheden voor de boer om opbrengst- en prijsrisico's te verzekeren. De hagelverzekering is het beste voorbeeld van een goed ontwikkeld verzekeringsproduct. In landen waar het verzekeringsstelsel verder ontwikkeld is, steunt dit sterk op overheidssubsidies.

Per land ziet de situatie er in het kort als volgt uit:

- Spanje; dit land heeft veel ervaring in landbouwverzekeringen. Boeren kunnen 58 verschillende typen verzekeringen aanschaffen. Daarmee zijn voor alle producten de belangrijkste risico's verzekeraar. In het jaar 2000 nam circa 30% van alle producenten hieraan deel. Daarmee was 30% van de plantaardige productie en 10% van de dierlijke productie verzekerd tegen één of meerdere risico's. In alle gevallen treedt het bedrijfsleven op als verzekeraar, maar tegelijkertijd subsidieert de overheid elke verzekeringsvorm. De kosten daarvoor bedroegen in 1999 circa 150 miljoen euro.
- Griekenland kent een systeem dat voornamelijk door de overheid beheerd en gefinancierd wordt;
- In Portugal, Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Duitsland bestaat een situatie waarin particuliere maatschappijen verzekeringspolissen aanbieden voor een aantal risico's. Op een deel van die polissen verleent de overheid soms subsidie.
- Verenigde Staten; hier biedt het bedrijfsleven diverse vormen van verzekeringen aan voor de plantaardige en dierlijke sectoren. De overheid subsidieert alleen de verzekeringen voor de plantaardige sector. Dit zijn veelal opbrengst- en prijsverzekeringen. De overheid geeft jaarlijks 1 – 2 miljard dollar subsidie daaraan uit. De jaarlijkse uitbetalingen op de polissen bedraagt eveneens 1 – 2 miljard dollar. Ongeveer 20% van de telers neemt eraan deel.
- Canada; de nationale en provinciale overheden organiseren en subsidiëren diverse vormen van opbrengstverzekeringen. Ongeveer de helft van de producenten neemt hieraan deel. De jaarlijkse subsidie bedraagt ongeveer een kwart miljard Canadese dollar.
- Japan; alleen de overheid biedt de producenten verzekeringen aan. Particuliere verzekeringsmaatschappijen zijn in Japan op dit terrein niet actief. Voor een deel van de gewassen is deelname aan het verzekeringsprogramma verplicht. De overheid betaalt veelal de helft van de kosten van een verzekering. Het totale

bedrag dat daarmee gemoeid is bedroeg in 1996 zo'n 1,6 miljard euro (Europese Commissie 2001).

Herverzekering bij rampen

Bij de verzekering tegen calamiteiten of rampen speelt vooral het probleem van de herverzekering. De kans op een ramp valt nauwelijks te berekenen. En als er zich dan een ramp voordoet kan de schade erg groot uitvallen. Daarom bestaat er eigenlijk geen herverzekeringmarkt voor schade bij rampen. Dat remt de ontwikkeling van een verzekering tegen rampen enorm af. De overheid zou daarom kunnen overwegen als herverzekeraar op te treden. De belangrijkste reden daarvoor: in veel gevallen draait bij een ramp de overheid toch al voor (een deel) van de schade op. Daarbij moet de overheid zich wel goed beraden over de prijs die zij vraagt voor de geboden herverzekering. Boeren zullen zich echter alleen voor rampen verzekeren als duidelijk is dat de overheid rampschade niet langer vergoed. Zolang een overheid bij een calamiteit schade blijft vergoeden, zal een dergelijke verzekering niet van de grond komen.

Maar ook hier geldt: zelfs als er aantrekkelijke verzekeringen op de markt zijn, zal slechts een beperkt deel van de boeren vrijwillig een dergelijke polis kopen (Labohm, 2001).

Inkomensstabilisatiefondsen

Inkomensstabilisatiefondsen vormen een fiscaal instrument. Ze bieden de ondernemer de mogelijkheid om in goede jaren een deel van het bruto inkomen te reserveren voor slechtere jaren. In het jaar van reserveren is het bedrag aftrekbaar van het belastbaar inkomen, bij vrijval (opname) van het gereserveerde inkomen wordt dat bedrag pas belast. Met dergelijke fondsen bestaat in een aantal landen ervaring (Canada, Australië).

In Canada bestaan twee inkomensstabilisatie programma's waaraan de overheid een flinke financiële bijdrage levert. In Japan bestaat er voor rijsttelers een inkomensstabilisatieprogramma. In Australië kent twee fiscale instrumenten; de mogelijkheid van middeling van belastbare inkomens (over een periode van maximaal 5 jaar) en de mogelijkheid om in goede jaren belastingvrij reserveringen te doen. Die kunnen dan in een slecht jaar vrijvallen (Silvis et al., 2000)

Termijn- en optiemarkten

Deze markten zijn eigenlijk alleen in de VS voor een aantal producten goed ontwikkeld. In de EU-landen bestaan wel termijn- en optiemarkten (zoals voor granen, koolzaad, varkensvlees, aardappelen, citrusfruit), maar ze hebben veelal een gering handelsvolume. Er komen weinig transacties tot stand waardoor de markten onvoldoende liquide zijn.

In Nederland bestaan termijnmarkten voor aardappelen, varkensvlees, biggen en eieren. Ook deze zijn weinig succesvol, de omzetten zijn laag.

Bij de ontwikkeling van termijn- en optiemarkten kan de overheid verschillende taken op zich nemen. De belangrijkste mogelijkheden:

- eventuele (wettelijke) belemmeringen zo veel mogelijk wegnemen;
- voorlichting geven over het gebruik van termijn- en optiemarkten;
- de start ervan subsidiëren;
- als kopende en verkopende partij op de termijnmarkt opereren om de markt voldoende liquide te maken (Labohm, 2001).

4.3 Mogelijkheden in WTO-verband

In WTO-kader zijn de subsidies voor de landbouw momenteel in verschillende categorieën verdeeld. Deze categorieën noemt men "boxen". Voor de discussie over beperking van inkomensfluctuaties zijn twee van die boxen van belang:

- de amber box; hierin vallen de subsidies in de vorm van prijssteun en productgebonden inkomensvoetlagen. Voor het totaal van de subsidies in deze box is een plafond afgesproken. Dat plafond wordt in stappen verlaagd. Het is binnen dat plafond wel mogelijk om één vorm van subsidie te vervangen door een andere vorm.

- de groene box; hierin vallen de steunmaatregelen die geheel losgekoppeld zijn van de productie. Voor het totaal van deze subsidies geldt geen plafond. In theorie is een toename daarvan zelfs mogelijk. Het is echter niet makkelijk om een bepaalde subsidie onder deze box onder te brengen, er gelden namelijk nauw omschreven en strikte voorwaarden voor.

Het wegnemen van eventuele obstakels voor de ontwikkeling van termijn- en optiemarkten zal in dit kader geen probleem opleveren. Subsidies op opbrengst- of prijsverzekeringen vallen in de amber box. Daarvoor zou dan binnen het toegestane plafond voldoende ruimte gevonden/gemaakt moeten worden. Bepaalde vormen van vergoeding ingeval van natuurrampen vallen in de groene box.

Het subsidiëren van verzekeringsstelsels en inkomensstabilisatieprogramma's is wijd verbreid bij de voornaamste handelspartners van de EU. Bij de boeren in die landen zal weerstand ontstaan als men die zou gaan afbouwen in de toekomst. Daarom zouden die landen in de toekomst wel eens pogingen kunnen gaan doen om de bestaande regels op dit punt (binnen de "groene box") minder strikt te maken (Silvis et al., 2000).

4.4 Conclusies

Er is maar een beperkt aantal opbrengst- en prijsverzekeringen op de markt. Deze worden door de overheid gesubsidieerd om rendabel te kunnen draaien. In landen waar opbrengst- en prijsverzekeringen zijn, neemt maar een beperkt deel van de boeren eraan deel.

Herverzekering bij rampen is door particulieren verzekeringsmaatschappijen bijna niet op te brengen. De overheid zal hieraan een grote bijdrage moeten leveren.

Inkomensstabilisatiefondsen zijn een goed instrument in de fiscale sfeer. Bij de start van een dergelijk fonds moet er wel sprake zijn van een aantal zogenaamde "goede jaren" waarin ondernemers over relatief hoge inkomens beschikken, zodat zij reserveringen kunnen maken. In de "slechte jaren" komt het geld vrij en betaalt de ondernemer minder belasting. De overheid draagt de kosten in de vorm van verminderde belastingopbrengsten.

Voor termijn- en optiemarkten geldt dat de agrariërs ze vaak niet kennen en ze als een vorm van speculatie beschouwen.

De mogelijkheden die genoemd zijn, leveren binnen de huidige WTO-regels geen problemen op. De opbrengst- en prijsverzekeringen vallen wel in de amberbox, maar aangezien er al landen zijn die ze gebruiken zullen de mogelijkheden eerder uitgebreid worden dan afgebouwd.

5 Samenvatting en aanbevelingen

Probleemschets

Het gemiddeld inkomen van land- en tuinbouwbedrijven varieert per jaar. Er zijn grote verschillen tussen en binnen sectoren. De bandbreedte waarbinnen het totale gezinsinkomen per jaar, tussen sectoren schommelt bedraagt tussen -75.000 tot + 175.000 gulden (-35.000 tot + 80.000 euro). Het inkomen van buiten het bedrijf neemt toe en heeft inmiddels een aandeel van 25%. Ook hier is samenhang met de omvang van het bedrijf en de sector: kleinere bedrijven beschikken over een groter inkomen van buiten bedrijf en akkerbouwbedrijven zijn meer afhankelijk van inkomen buiten bedrijf dan andere sectoren. Globaal zijn zogenaamde top- en daljaren qua inkomensontwikkeling te identificeren. Daaraan ten grondslag liggen hoge opbrengstprijzen door schaars aanbod of juist hoge fysieke opbrengsten en lage opbrengstprijzen.

Specifieker kunnen verschillen in inkomens verklaard worden door te kijken naar bedrijfsomvang, aantal gezinnen dat rondkomt van een inkomen, verschillen in technische bedrijfsresultaten en verschillen in betaalde kosten.

Op basis van de beschikbare gegevens is echter geen verdergaande kwantitatieve analyse van conjuncturele oorzaken (verschillen in technisch bedrijfsresultaat, verschillen in betaalde kosten) mogelijk. Het is niet mogelijk de verschillen in inkomens nader toe te schrijven aan oorzaken en risico's als technische storingen, logistieke problemen e.d.

Als de inkomensontwikkeling in het MKB vergeleken wordt met de ontwikkelingen in de agrarische sector dan valt op dat er in het MKB minder fluctuaties zijn. Dit valt te verklaren door de diversiteit in de sector.

Op basis van de interviews en consultaties kan geconstateerd worden dat inkomensfluctuaties ten gevolge van conjuncturele oorzaken niet als een probleem ervaren worden. Deze fluctuaties horen bij het ondernemerschap. Een uitzondering wordt gemaakt voor fluctuaties ten gevolge van calamiteiten.

Een structurele daling van het inkomen ten gevolge van bijvoorbeeld veranderingen in het landbouwbeleid wordt wel als problematisch ervaren.

Hoe inkomensfluctuaties ondervangen?

Ondernemers beschikken over een scala aan mogelijkheden om inkomensfluctuaties op te vangen. Niet alle beschikbare oplossingen worden ten volle benut.

Geconstateerd kan worden dat:

- opbrengst-, prijs- en calamiteitenverzekeringen vaak niet worden aangeboden vanwege de moeilijkheid om het risico goed in te schatten;
- ingeval van calamiteiten de overheid de schade vergoedt via de Wet tegemoetkoming schade bij rampen en zware ongevallen (WTS) en voor ondernemers ontbreekt dan de prikkel om zich te verzekeren;
- de mogelijkheden die ketens bieden nog niet voldoende benut worden;
- groene diensten bieden mogelijkheden om het vaste deel van het inkomen te verhogen maar bieden geen mogelijkheid om inkomensfluctuaties te voorkomen;
- de fiscus de mogelijkheid biedt van middeling voor drie jaar. Verlenging van de middelingstermijn is duur omdat alle ondernemers (in MKB en agrarische sector) er gebruik van kunnen maken;
- er nog weinig mogelijkheden zijn om te handelen op goederentermijnmarkten en de daarvoor benodigde kennis in vele gevallen ontbreekt;

Aangezien de meeste ondernemers geen risicoanalyse maken, is er ook nauwelijks vraag naar verzekeringen en andere voorzieningen om risico's te voorkomen of af te dekken.

Mogelijke instrumenten nader bekeken

Er is maar een beperkt aantal opbrengst- en prijsverzekeringen op de markt. Deze worden door de overheid gesubsidieerd om rendabel te kunnen draaien.

In landen waar opbrengst- en prijsverzekeringen zijn, neemt maar een beperkt deel van de boeren eraan deel.

Herverzekering bij natuurrampen is door particulieren verzekeringsmaatschappijen bijna niet op te brengen. De overheid zal hieraan een grote bijdrage moeten leveren, als ze wenst dat deze verzekering er komt.

Inkomensstabilisatiefondsen zijn een goed instrument in de fiscale sfeer. Bij de start van een dergelijk fonds moet er wel sprake zijn van een aantal zogenaamde "goede jaren" waarin ondernemers over relatief hoge inkomens beschikken, zodat zij reserveringen kunnen maken. In de "slechte jaren" komt het geld vrij en betaalt de ondernemer minder belasting. De overheid draagt de kosten in de vorm van verminderde belastingopbrengsten.

Voor termijn- en optiemarkten geldt dat de agrariërs ze vaak niet kennen en ze als een vorm van speculatie beschouwen.

De mogelijkheden die genoemd zijn, leveren binnen de WTO in principe geen problemen op. De opbrengst- en prijsverzekeringen vallen wel in de amberbox, maar aangezien er al landen zijn die ze gebruiken zullen de mogelijkheden eerder uitgebreid worden dan afgebouwd.

Eindconclusies

Inkomensfluctuaties worden niet als een groot probleem ervaren; risico's lopen en risico's nemen horen bij het ondernemerschap. Deels dekken de ondernemers deze risico's af, deels worden de beschikbare mogelijkheden om fluctuaties te ondervangen onvoldoende benut. Bij een continu laag inkomen en bij een laag eigen vermogen kunnen er wel problemen ontstaan. Wel zijn ondernemers beducht voor structurele inkomensdaling ten gevolge van veranderend GLB-beleid.

Bedrijven met een groot eigen vermogen hebben een grotere buffer om fluctuaties in het inkomen op te vangen dan bedrijven met een klein eigen vermogen.

De verwachting is dat bij verdere liberalisering de inkomens van de bedrijven met hoofdzakelijk marktordeningproducten meer gaan fluctueren, vergelijkbaar met de inkomens van bedrijven met hoofdzakelijk niet-marktordeningproducten.

Een bedrijf met hoge structurele inkomsten (bv. Inkomsten buiten bedrijf) is beter bestand tegen fluctuaties in de opbrengstprijzen van de producten.

Ondernemers maken niet of nauwelijks risico-analyses. In het onderwijs en de bedrijfsadviesing wordt daar weinig aandacht aan geschonken.

In internationaal en Europees verband worden verschillende instrumenten ingezet om inkomensfluctuaties op te vangen. In Europees verband gaat dit gepaard met in sommige gevallen aanzienlijke overheidsbemoediging en -steun. Het effect van deze bemoediging is echter moeilijk in te schatten.

De mening van de geïnterviewden is dat een terughoudende rol van de overheid gewenst is.

Aanbevelingen

Op basis van de schriftelijke en mondeling verkregen informatie kan aanbevolen worden: Overheid doe niets! Ingeval van fluctuaties veroorzaakt door marktschommelingen.

De overheid kan onderwijs en bedrijfsadvisering stimuleren aandacht te schenken aan het leren omgaan met ondernemersrisico's. Daarbij kan aandacht zijn voor gewenste attitude- en gedragsverandering (o.a. ondernemers bewust maken van te nemen maatregelen zoals maken van risicoanalyses en afsluiten verzekeringen e.d.). Daarnaast dient binnen onderwijs en bedrijfsadvisering meer aandacht te zijn voor de veranderingen in het GLB-beleid en de mogelijke consequenties hiervan voor de inkomens (grotere fluctuaties).

Bijlage 1 Literatuurlijst

1. Asseldonk van, M.P.M. Meuwissen, R.B.M. Huirne. 'Risicofinanciering van oogstschade door extreme weersomstandigheden', IRMA, 2000.
2. Bont de, C.J.A.M. en J.H. Jager, 'Inkomensproblematiek akkerbouw en vollegrondsgroententeelt', LEI, 2001.
3. Bont de, C.J.A.M., W.M. van Everdingen, G.S. Venema, Alleblas en van Bommel, 'Inkomens in de agrarische sector en administratieve lasten door wet- en regelgeving van het Ministerie van LNV', LEI, 2001.
4. Bont de, C.J.A.M. 'Actuele ontwikkelingen van bedrijfsresultaten en inkomens in 2000', LEI, december 2000, rapport 1.00.13.
5. Dijk, Mulder, Boer, Bouwman, 'Risico afdekkingstelsels voor de land- en tuinbouw', LEI, 1995.
6. Everdingen van, W.M., G.S. Venema en K.H.M. van Bommel, 'Agrarische gezinnen en hun inkomens: Is er sprake van armoede?' , LEI, 5.99.09, 1999.
7. Europese Commissie, 'Risk management tools for EU agriculture', 2001.
8. Hardaker, J.B., R.B.M. Huirne en J.R. Anderson, 'Coping with risk in agriculture', CAB International, Wallingford, 1997.
9. Labohm, Hans H.J. (redactie), 'Kansen voor meer marktwerking in de landbouw', verslag van een conferentie georganiseerd door Min LNV en MIN EZ, Instituut Clingendael, mei 2001.
10. MAFF, 'Risk management in agriculture', 2001.
11. Meuwissen, M.P.M., 'Insurance as a risk management tool for European agriculture', PhD-thesis Wageningen University, 2000.
12. Meuwissen, M.P.M., R.B.M. Huirne en J.B. Hardaker, 'Income insurance in European agriculture', European Commission, 1999.
13. Rijswick van, C.W.J. en H.J. Silvis, 'Alternative instruments for agricultural support', LEI, 2000.
14. Silvis, H.J. en C. Van Bruchem, 'Landbouw-Economisch Bericht 2001', LEI, 1-01, 2001.
15. Silvis, H.J., C.W.J. van Rijswick en C.J.A.M. de Bont, 'Alternatieve instrumenten voor het EU-landbouwbeleid', LEI, 2000.
16. Vinkers J. en K. de Hoog, 'De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven', Wetenschapswinkel Wageningen, rapport 165, 2000.

Bijlage 2 Interviewvragen primaire sector

4 vragenblokken bij de interviews inzake de beleving van inkomensfluctuaties

- 1 Schets van de **huidige bedrijfssituatie**: Zoveel mogelijk van tevoren invullen. Als dat niet kan, moet dat rijtje vragen tijdens het interview gesteld worden.

Algemene gegevens

- 1.1 Naam ondernemer(s)/onderneming, functie geïnterviewde(n) in de onderneming.
- 1.2 Adres en woonplaats
- 1.3 Ondernemingsvorm (éénmanszaak/maatschap of v.o.f./b.v./c.v./anders.....)
- 1.4 Hoe lang wordt het bedrijf al gevoerd? (dit om de fase van de ondernemer te kunnen inschatten; beginnend, opbouwend, consoliderend, afbouwend)
- 1.5 Gezinsamenstelling ondernemer(s) (dit in verband met de relatie tussen gezinsfase en gevoeligheid voor inkomensfluctuaties)
- 1.6 (Indien van toepassing, ondernemer >50 jaar) Is er een bedrijfsopvolger?

Wat voor landbouwbedrijf heeft u?

- 1.7 Hoofdtak.
- 1.8 Neventakken
- 1.9 Oppervlakte (eigendom/pacht)
- 1.10 Aantal dieren
- 1.11 Melkquotum (eigendom/lease)
- 1.12 Bouwplan
- 1.13 Zijn er belangrijke gezins-inkomstenbronnen van buiten de landbouw? (zo ja, welke?)

- 2 **Verleden, heden**: omgaan met inkomensfluctuaties tot nu toe

Indruk omvang fluctuaties:

- 2.1 Hoe hoog was het **gemiddeld inkomen** uit uw bedrijf over de afgelopen 5 jaar .....? **Laagste** inkomen.....? **Hoogste** inkomen.....?
- 2.2 Hoe groot was de afgelopen 5 jaar de fluctuatie in de financiële opbrengsten van de belangrijkste producten/gewassen?
Product 1....., normale opbrengst....., laagste opbrengst....., hoogste opbrengst.....
Product 2....., normale opbrengst....., laagste opbrengst....., hoogste opbrengst.....
Product 3....., normale opbrengst....., laagste opbrengst....., hoogste opbrengst.....
Product 4....., normale opbrengst....., laagste opbrengst....., hoogste opbrengst.....
Product 5....., normale opbrengst....., laagste opbrengst....., hoogste opbrengst.....

Wat was de **reden** van die fluctuatie in financiële opbrengst (prijsfluctuaties (bij gelijke kwaliteit), kwaliteitsfluctuaties, fluctuaties in fysieke opbrengst) en wat was de achterliggende **oorzaak**? (te veel aanbod, wateroverlast, aantasting door ziekten of plagen)

- Product 1, reden: prijs/kwaliteit/fysiek/anders nl.....oorzaak:.....
Product 2, reden: prijs/kwaliteit/fysiek/anders nl.....oorzaak:.....
Product 3, reden: prijs/kwaliteit/fysiek/anders nl.....oorzaak:.....

Product 4, reden: prijs/kwaliteit/fysiek/anders nl.....oorzaak:.....

Product 5, reden: prijs/kwaliteit/fysiek/anders nl.....oorzaak:.....

- 2.3 Welke invloed hebben deze fluctuaties op uw bedrijfsvoering?
Reactie op prijsfluctuaties (Extra leningen, veranderingen in bedrijfsplannen, anders nl...)
Reactie op andere fluctuaties (Extra leningen, veranderingen in bedrijfsplannen, anders nl.....)
Laat u de geschetste fluctuaties meewegen bij de keuzen die u maakt in uw bedrijfsvoering? Zo ja, hoe?
- 2.4 Van welke mogelijkheden maakt u gebruik om prijsfluctuaties op te vangen?
- 2.5 Ziet u mogelijkheden om kwaliteitsfluctuaties op te vangen? Welke?
- 2.6 Doet u moeite om fluctuaties in fysieke opbrengsten op te vangen? Hoe?
- 2.7 Heeft u inkomensbronnen buiten bedrijf als opvang voor fluctuaties in het inkomen?
- 2.8 Laat u zich adviseren over mogelijkheden om inkomensfluctuaties op te vangen? (b.v. door boekhouder/accountant/LTO-advies/DLV)
- 2.9 Vindt u dat er voldoende mogelijkheden zijn om inkomensfluctuaties op te vangen? *(Komt ook bij blok 4 aan de orde!)*
- 3 **Toekomstverwachtingen:** m.b.t. inkomensfluctuaties (schets: liberalisering landbouwbeleid, minder overheid en EU)
  - 3.1 Wat zijn uw verwachtingen over inkomensfluctuaties in de toekomst?
  - 3.2 Wat zijn daarvan de redenen (Prijs, kwaliteit, fysieke opbrengsten)?
Achterliggende oorzaken, eventueel per product/gewas?
  - 3.3 Denkt u in de toekomst grotere problemen met inkomensfluctuaties te krijgen?
Waarom?
(Geven b.v. de toekomstige opbrengsten voldoende ruimte om belangrijke investeringen te doen?)
  - 3.4 Denkt u meer gebruik te gaan maken van de bestaande mogelijkheden? Welke?
(Zowel publiek als private. De eigen verantwoordelijkheid van de ondernemer voor risico's mag uit de verf komen.)
  - 3.5 Heeft u behoefte aan uitbreiding van deze mogelijkheden? Welke? (Ook hier zowel publieke als private.)
  - 3.6 Komt zonder uitbreiding van die mogelijkheden de continuïteit van uw bedrijf in gevaar?
  - 3.7 Hebben de door u verwachte inkomensfluctuaties invloed op de mogelijkheden voor bedrijfsovername?
- 4 **Uitbreiding** van de mogelijkheden
  - 4.1 Op welke manier kunnen mogelijkheden voor de opvang van fluctuaties verbeterd of uitgebreid worden? (Privaat en publiek.)
  - 4.2 Welke partijen moeten daarvoor het voortouw nemen?
  - 4.3 Wat verlangt en verwacht u van de betrokken partijen?
  - 4.4 Zijn er nog aspecten met betrekking tot de toekomstige inkomensfluctuaties en het daaraan gekoppelde instrumentarium in dit interview onderbelicht gebleven? Welke?

Bijlage 3 Projectstructuur

Opdrachtgever	Directie Landbouw	H. Wierenga B. Piersma
Ged. Opdrachtgever	Directie Landbouw	mw. M. Hopman
Opdrachtnemer	Expertisecentrum LNV	A. Schutte
Projectgroep	Expertisecentrum LNV	D. Holwerda F. Ingelaat T. Janssen K. Kloet P. Voskuil mw. N. de Vries mw. D. van Zwieten
Netwerkoverleg	Directie Landbouw Directie Internationale Zaken LEI Institute for Risk Management in Agriculture Ministerie van Economische Zaken Ministerie van Financiën LTO-Nederland Expertisecentrum LNV	mw. M. Hopman J. Deelen H. Massink S. Verbunt G. Venema mw. M. Meuwissen R. Huirne W. van Ditmars R. Martens D. Kabel A. Risseeuw mw. D. van Zwieten T. Janssen
Opdrachtgevers- overleg	Directie Landbouw Directie Internationale Zaken Expertisecentrum LNV	B. Piersma mw. M. Hopman G. Meester T. Janssen A. Schutte

Bijlage 4 Geïnterviewden

Primaire sector

Door het LEI zijn 19 ondernemers geïnterviewd. Deze zijn uit verschillende sectoren afkomstig. Er zijn 6 akkerbouwers, 4 glasgroententelers, 4 varkenshouders en 5 melkveehouders geïnterviewd.

Deskundigen

De projectgroepleden hebben een aantal deskundigen geïnterviewd. De geïnterviewden vertegenwoordigden:

ABN-AMRO-bank

Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland

Integrated Business Consultancy (IBC)

Wageningen University en Research Centre

Interpolis

Institute for Risk Management in Agriculture (IRMA)

Ministerie van Financiën

Nederlandse Zuivel Organisatie

Verkoop en marketing organisatie van eieren en eiproducten

Prof. J.B. Hardaker

Prof. J.R. Anderson

Verder zijn gesprekken gehouden met deskundigen van het Expertisecentrum LNV